

GODIŠNjak
Decembar 2019.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK

2019

Godina XIII / Broj 22 / Decembar 2019.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs
Internet prezentacija: <http://www.fpn.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelena Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja stampa

SADRŽAJ

PSIHOLOGIJA OBRAZOVANJA

Tamara Džamonja Ignjatović, Zoran Pavlović, Kaja Damnjanović, Aleksandar Baucal – Evaluacija Građanskog vaspitanja u srednjim školama u Srbiji	9
--	---

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Ivana Sretenović, Goran Nedović – Kvalitet života starijih osoba koje se nalaze u institucionalnom smeštaju u odnosu na sociodemografske karakteristike.....	33
--	----

POLITIKOLOGIJA

Vuk Lazić – Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi	47
Aleksa Nikolić, Milan Ranković – Referendumsko pitanje i ustavne promene u Makedoniji.....	69
Aleksandar Kovačević – Ka dostojanstvenom digitalnom radu – Položaj radnika na digitalnim platformama	85
Miloš Bokić – Political Influence as Important Factor which Restricts the Independence of the Serbian Judiciary	100

PRIKAZI

Andreea Zamfira, Christian de Montlibert and Daniela Radu (eds.) – Gender in Focus: Identities, Codes, Stereotypes and Politics	115
Veljko Blagojević – Defense Diplomacy – Concept, Legal Basis, Organization	119

Uputstvo za autore	123
---------------------------------	-----

CONTENT

PSYCHOLOGY OF EDUCATION

Tamara Džamonja Ignjatović, Zoran Pavlović, Kaja Damnjanović, Aleksandar Baucal – An Evaluation Study of the Civic Education Course in Secondary Schools in Serbia	9
--	---

SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK

Ivana Sretenović, Goran Nedović – Quality of Life of Elderly People in the Institutional Accommodation in Relation to Sociodemographic Characteristics.....	33
--	----

POLITICAL SCIENCE

Vuk Lazić – The Introduction of the Presidential System in Turkey: Perspectives and Challenges.....	47
Aleksa Nikolić, Milan Ranković – The Referendum Question and Constitutional Changes in Macedonia	69
Aleksandar Kovačević – Towards The Decent Work – The Position Of Crowdworking Employees.....	85
Miloš Bokić – Political Influence as Important Factor which Restricts the Independence of the Serbian Judiciary	100

REVIEWS

Andreea Zamfira, Christian de Montlibert and Daniela Radu (eds.) – Gender in Focus: Identities, Codes, Stereotypes and Politics	115
Veljko Blagojević - Defense Diplomacy - Concept, Legal Basis, Organization	119

Instructions for the Authors	123
---	-----

Ovaj broj Godišnjaka štampan je uz podršku Ministarstva
prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

PSIHOLOGIJA OBRAZOVANJA

Izvorni naučni članak

UDC 373:321.7(497.11)

Tamara Džamonja Ignjatović*

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka i Filozofski fakultet

Zoran Pavlović

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Kaja Damnjanović

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Aleksandar Baucal

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Evaluacija Građanskog vaspitanja u srednjim školama u Srbiji

Apstrakt

Predmet ovog istraživanja je evaluacija statusa predmeta Građansko vaspitanje (GV) i sticanje uvida u eventualne promene statusa kroz poređenje sa rezultatima slične studije sprovedene deset godina ranije (2009. godine). U istraživanju je učestvovalo 1073 učenika/ca, 36 nastavnika/ca i 20 direktora/ki iz 20 srednjih škola sa cele teritorije Srbije. Takođe, ispitanici su i stavovi opšte populacije prema građanskom vaspitanju na reprezentativnom uzorku od 1076 punoletnih građana Srbije. Podaci su prikupljeni upitnicima konstruisanim u svrhe ove evaluacije. Ispitivani su stavovi prema Građanskom vaspitanju i relevantni društveni stavovi i vrednosti učenika, predmetnih nastavnika, direktora škola i ispitanika iz opšte populacije, a kod učenika i stepen poznavanja tema koje su sadržaj GV. Rezultati ukazuju na relativno nizak nivo poznавања тема које су садрžај GV међу učenicima/ama, na

---

* tamara.dzamonja@gmail.com

** Članak je rezultat rada na projektu „Evaluacija efekata predmeta Građansko vaspitanje – 10 godina posle“. Naručilac projekta – *Građanske inicijative*, 2018–2019.

preovlađujuće pozitivan odnos učenika/ca prema nastavi ovog predmeta, ali i na distanciranost mladih od sveta politike i nisku spremnost za aktivizam. U zaključku se ukazuje na moguće pravce poboljšanja nastave GV u cilju podizanja njene efikasnosti.

Ključne reči:

građansko vaspitanje, obrazovanje, demokratija, Srbija

UVOD

Gradansko vaspitanje (GV) je kao predmet uveden u obrazovni sistem Republike Srbije pre 18 godina, tačnije školske 2001/2002. godine, a prva opsežna empirijska evaluacija predmeta GV izvedena je nakon osam godina izvođenja predmeta, tj. 2009. godine. Deset godina kasnije bio je idealan trenutak da se ponovi istraživanje o ishodima izvođenja GV u srednjim školama i uporede podaci sa tadašnjim rezultatima, kako bi se stekli uvidi u aktuelno stanje, mapirali trendovi i eventualne promene u statusu ovog predmeta u školama u Srbiji, kao i njegovim efektima na znanja i stavove učenika kao građana i građanki.

Gradansko vaspitanje je, zajedno sa Verskom nastavom, uvedeno u školski sistem kao fakultativni predmet školske 2001/2002. godine u kontekstu tadašnjih značajnih društvenih promena¹, a od 2005. oba predmeta dobijaju status obaveznih izbornih predmeta. Osnovna svrha uvođenja ovog predmeta u škole bila je da omogući da učenici steknu znanja, razviju sposobnosti i veštine i usvoje vrednosti koje su pretpostavka za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom gradanskom društву u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama². U tom smislu, ciljevi programa predmeta GV usmereni su ka znanjima, vrednostima i ponašanju i precizirani kao:

- usvajanje znanja koja se tiču funkcionisanja institucija sistema u demokratskom društvu;
- formiranje stavova i vrednosti od značaja za aktivnu i odgovornu građansku participaciju u demokratskom društvu, odnosno uključivanje

---

¹ Videti detaljnije u publikaciji Aleksandar Baucal, Tamara Džamonja Ignjatović, Milijana Trkulja, Smiljana Grujić, Radmila Radić Dudić, *Gradansko vaspitanje – procena došadašnjih rezultata*, Gradanske inicijative, Beograd, 2009.

² Aleksandar Baucal i sar., *Gradansko vaspitanje – procena došadašnjih rezultata*, nav. delo.

na različitim društvenim nivoima počevši od škole u kojoj učenici aktivno učestvuju starajući se i o sebi i o svom okruženju.

Broj učenika/ca koji pohađaju nastavu GV u odnosu na broj onih koji pohađaju Versku nastavu pokazuje da je taj odnos ravnomerno raspodeljen (približno 50% bira ovaj predmet)³, mada se taj odnos i može promeniti tokom školovanja, s obzirom na mogućnost promene izbornog predmeta. Danas, kada se analiziraju rezultati aktuelne evaluacije, važno je imati na umu sledeće okolnosti u Srbiji kada je u pitanju GV, a koje bitno utiču na status ovog predmeta u školi, kao i na njegove efekte u pogledu usvajanja znanja, stavova i vrednosti koje ovaj predmet promoviše kod učenika:

- Predmet u školi i dalje ima status izbornog predmeta, koji je u alternativnom odnosu sa Verskom nastavom. Status ovih predmeta na ovaj način indirektno je mogao potkrepliti pogrešno uverenje da su građanske vrline i odnos prema veri u međusobno isključujućem odnosu.
- I dalje ne postoji sistemska podrška za sistematsko sprovođenje specijalizovanih obuka koje obrazuju nastavni kadar za ovaj predmet. Brojne obuke koje su ranije sprovedene, a koje su imale za cilj da nastavnicima približe ne samo sadržaje, nego i metode nastave koje će podstaći učenike na kritičko razmišljanje, preispitivanje stavova i istraživanje različitih tema, a koje su utkane u samu svrhu predmeta GV, nisu bile dovoljne da pokriju potrebe nastavnika za izvođenje nastave GV. U međuvremenu, neke obuke su prestale da se sprovode⁴, a ponekad se dešava da su nastavu prinuđeni da izvode nastavnici bez potrebnih kvalifikacija, kako bi dopunili nedostajući fond časova u ograničavajućim uslovima zapošljavanja školskog kadra.
- Ocenvanje predmeta se realizuje opisno (ističe se, dobar, zadovoljava), tako da ocena ne ulazi u prosek ukupnog uspeha učenika, što delimično može uticati na snižavanje motivacije za ovladavanjem znanjima i veštinama koje predmet podstiče, bar kod onih učenika kod kojih je samo postignuće značajan motivator.
- Društveno-politički kontekst u Srbiji danas ne odlikuje u dovoljnoj meri ohrabrivanje građanskog aktivizma, tolerancije, mirnog rešavanja sukoba, kritičkog prosuđivanja i argumentacije, što otežava usvajanje stavova i vrednosti koje predmet promoviše, a koje svakodnevno iskustvo neretko demantuje.

³ <http://opendata.mpn.gov.rs/>

⁴ O organizaciji i sprovođenju obuka videti detaljnije u publikaciji Aleksandar Baučić i sar., 2009.

Iako se predmet Građansko vaspitanje i dalje izvodi u svim razredima osnovne škole i srednje škole, neke navedene okolnosti bile su prisutne i u trenutku prve evaluativne studije, a pre svega nedostatak sistematske podrške nadležnog Ministarstva, kao odraz odnosa obrazovnog sistema prema ovom predmetu. Zbog toga je bilo značajno proveriti da li je kod učenika došlo do promena u stepenu relevantnih znanja i stavova na koje je predmet usmeren, kao i promene odnosa prema GV kod učenika i njihovih nastavnika.

PREDMET I CILJEVI STUDIJE

Predmet ovog istraživanja je evaluativna analiza statusa i efekata predmeta Građansko vaspitanje (u daljem tekstu GV) i sticanje uvida u eventualne promene ovih efekata kroz poređenje sa rezultatima slične studije sprovedene deset godina ranije (2009. g.). U cilju obuhvatne analize, podaci su prikupljeni iz različitih izvora, prvenstveno od samih učenika/ca završnih razreda srednjih škola, zatim nastavnika/ca GV i direktora/ki škola u kojima je istraživanje sprovedeno, ali su uključili i ispitanike iz opšte populacije. Svrha ispitivanja stavova opšte populacije bila je da se bolje opiše i razume društveni kontekst u kome se održava nastava GV⁵.

Ciljevi istraživanja se, u skladu s tim, odnose na ispitivanje: (1) *znanja učenika/ca* relevantnih za predmet GV i poređenje stepena stečenih znanja sa nalazima evaluativne studije sprovedene pre 10 godina; (2) *stavova učenika/ca* prema ovom predmetu; (3) *stavova učenika/ca* prema demokratskim vrednostima i njihove spremnosti na društvenu participaciju; (4) *stavova nastavnika/ca* prema GV i predloga za njegovo unapređenje; (5) *stavova nastavnika* prema demokratskim vrednostima; (6) *stavova direktora/ki* srednjih škola prema GV; (7) *stavova opšte populacije* prema GV i temama koje se obrađuju kroz ovaj predmet.

METOD

Upitnici za prikupljanje podataka su posebno konstruisani za svrhu ove evaluacije. Primenjena su četiri upitnika, prilagođena različitim kategorijama ispitanika: (1) učenicima/cama srednjih škola, (2) nastavnicima/cama GV i (3) direktorima/kama škola, kao i (4) opštoj populaciji. Upitnici su iz tog razloga različite dužine, obima ispitivanja i sadržaja pitanja, ali obuhvataju i neke zajedničke teme.

---

⁵ Aleksandar Baucal, Tamara Džamonja Ignjatović, Zoran Pavlović, Kaja Damnjanović, *Punoletstvo i zrelost građanskog vaspitanja: Evaluacija efekata*, Građanske inicijative, Beograd, 2019.

Upitnik za učenike srednjih škola sastoje se od 54 pitanja, koja su tematski slična prethodnom ispitivanju iz 2009. godine, ali prilagođena sadašnjem kontekstu ispitivanja. Pitanja su podeljena u 4 celine:

- Znanja sa GV: 25 pitanja odnosi se na stecena znanja učenika o građanskim pravima i slobodama, demokratiji, kulturnim različitostima, državnim i međunarodnim institucijama, itd; Za svako pitanje su ponuđena 4 odgovora, od kojih su učenici zaokruživali jedan tačan odgovor;
- Stavovi prema GV: 8 klastera stavki koje se procenjuju na 5-stepeenoj skali procene Likertovog tipa obuhvataju stavove prema predmetu Građansko vaspitanje (sadržaj, metode nastave, udžbenici, atmosfera na času, itd.), ali se sva uključena pitanja sastoje od većeg broja potpitanja;
- Društveni stavovi i participacija: 14 klastera pitanja obuhvataju društvene stavove i participaciju učenika u društvu (spremnost na angažovanje u društveno-političkim organizacijama, humanitarnim aktivnostima, odnos prema drugim etničkim i verskim grupama, prema tranziciji i članstvu u EU). Ova pitanja takođe sadrže veći broj podređenih stavki i procenjuju se na 5-stepeenoj skali procene;
- Demografski podaci: 7 pitanja se odnosi na osnovne demografske podatke (pol, vrsta škole, školski uspeh, stepen obrazovanja roditelja).

Upitnik za nastavnike sastoje se od 16 pitanja, takođe grupisanih u nekoliko tematskih celina, koja se procenjuju na 5-stepeenoj Likertovoj skali:

- 5 pitanja obuhvata stavove prema predmetu GV i sva uključena pitanja sastoje se od većeg broja potpitanja;
- 4 pitanja se odnosi na predloge za unapređenje GV;
- 2 pitanja uključuju stavove prema različitim vrednostima, kao i stepen spremnosti nastavnika na društveni aktivizam;
- 6 pitanja se odnose na osnovne demografske podatke i iskustvo u nastavi GV.

Upitnik za direktore sadrži ukupno 11 pitanja:

- 7 pitanja koja se procenjuju na 5-stepeenoj Likertovoj skali, a obuhvataju stavove direktora prema GV, uključujući i jedno koje se odnosi na stepen njihovog građanskog aktivizma;
- 4 pitanja se odnose na osnovne demografske podatke i iskustvo u obavljanju funkcije direktora škole.

Upitnik za opštu populaciju sadrži ukupno 3 pitanja na koja su ispitanici odgovarali na četvorostepenoj Likertovoj skali:

- jedno pitanje, koje uključuje veći broj potpitanja, tiče se ocene važnosti tema koje su sadržaj GV, kao što su, primera radi, demokratija, ne-nasilno rešavanje konflikata, građanska participacija i slično;

- jedno pitanje uključuje veći broj tvrdnji, kao meru opšteg odnosa građana i građanki Srbije prema predmetu GV;
- od sociodemografskih podataka zabeleženi su pol, uzrast, obrazovanje, broj i uzrast dece.

Uzorak u ovom istraživanju činili su učenici/e, nastavnici/e i direktori/ke iz 20 četvorogodišnjih i trogodišnjih srednjih škola sa cele teritorije Srbije. Uzorak škola je bio prigodan, a selekcija škola je obavljena u saradnji istraživačkog tima sa NGO Građanske inicijative vodeći računa o tome da se pokrije što šira teritorija Srbije, da raspodela po tipu škole bude ujednačena, a nastojalo se i da u uzorak delom uključimo one škole u kojima je izvedena prethodna evaluativna studija iz 2009. godine.

Ukupan uzorak uključuje 1.073 učenika i učenica (58% devojaka i 42% mladića; 26% mladih iz gimnazija i 74% učenika/ca srednjih stručnih škola) koji pohađaju predmet GV. Struktura uzorka prema tipu škole odgovara strukturi na nivou populacije učenika u Srbiji. Svi učenici/ce su iz završnog razreda srednje škole uzrasta 17–18 godina.

U istraživanju je učestvovalo ukupno 36 nastavnika (17%) i nastavnica (83%) GV. Većina njih, 83%, završila je fakultete društveno-humanističkog usmerenja (nastavnici su po obrazovanju socioolozi, pedagozi, psiholozi, ali i nastavnici jezika). Prosečan broj godina koji su ispitanici proveli kao nastavnici u obrazovnom sistemu je 15 godina, pri čemu je najkraći radni staž bio 5, a najduži 37 godina prosvetnog rada.

Ispitano je i 20 direktora/ki srednjih škola, od čega je 36% žena. Većina je završila fakultet prirodnog usmerenja, uglavnom inženjerstvo ili ekonomiju, a troje je završilo fakultet društveno-humanističkog usmerenja (jezici, filozofija). Prosečan broj godina ispitanika u obrazovnom sistemu je 25, pri čemu je najkraći radni staž 12 godina, a najduži čak 39 godina prosvetnog rada, od toga 8 godina prosečno na mestu direktora škole.

Uzorak iz opšte populacije obuhvatio je 1.076 punoletnih građana i građanki Republike Srbije (bez Kosova i Metohije), od toga 52.8% žena. Uzorak je bio dvoetapni, reprezentativan i stratifikovan po regionima i tipu naselja (selo/grad). Ispitanici su izabrani na osnovu biračkih spiskova, a od sociodemografskih podataka zabeleženi su pol, uzrast, obrazovanje, broj i uzrast dece.

PROCEDURA ISTRAŽIVANJA

Obučeni ispitivači su u školama sprovodili ispitivanje uz saglasnost direktora škola. Učestvovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno za sve učesnike. Svi učenici završnih razreda koji slušaju GV u izabranim školama popunjavali su upitnike u papirnom formatu tokom jednog školskog časa.

Nastavnici i direktori su popunjavali upitnike u školi u vreme koje im je odgovaralo. Ispitivanje stavova opšte populacije prema GV realizovano je od strane IPSOS marketinške agencije. Ispitivanje je sprovedeno krajem 2018. i početkom 2019. godine. Prikupljeni podaci su potom uneti u prethodno oformljenu bazu podataka.

REZULTATI

1. Rezultati učenica i učenika

1.1. POZNAVANJE RELEVANTNIH SADRŽAJA IZ GV

U celini posmatrano, stepen poznavanja gradiva koji su mladi pokazali nije zadovoljavajući jer na preko polovine pitanja manje od polovine učenika i učenica daje tačan odgovor (tabela 1). Učenici/ce su najmanje ovladali pojmovima koji se tiču različitih vrsta negativnih međugrupnih odnosa (npr. etnocentrizam, rasizam i slično), suštinom delatnosti raznih međunarodnih organizacija (poput OSCE, IMF itd.), kao i raznim pitanjima građanskog aktivizma, uloge građana/ki u demokratskom društvu i slično. Učenici/ce su, s druge strane, dobro ovladali onim temama (npr. podela vlasti) koje su deo i nekih drugih obaveznih predmeta u školi (poput Sociologije i Ustav i pravo građana).

Tabela 1. Procenat tačnih odgovora na pojedinačnim pitanjima u testu znanja u dva istraživanja

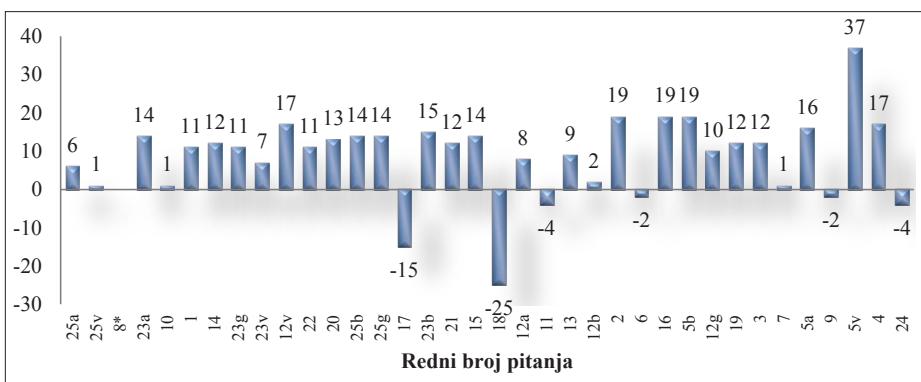
Broj pitanja	Sadržaj pitanja	Procenat tačnih odgovora 2019.	Procenat tačnih odgovora 2009.
25a	Kako se naziva fenomen kada se veruje da je naša kultura superiorna nad kulturom X.	13	7
25v	Kako se naziva fenomen kada se veruje da kultura X nema prave vrednosti.	18	17
8	Šta se od sledećeg prvenstveno odnosi na političku aktivnost građana kada je u pitanju položaj omladine u društvu?	19	/
23a	Koja je osnovna delatnost međunarodne organizacije OSCE?	23	9
10	Koje je načelo ključno za rad nevladinih organizacija?	23	22
1	Šta je od sledećeg tačno samo za građane demokratske države?	26	15

14	Na koji način demokratska vlast najbolje štiti političke interese svojih građana?	28	16
23g	Koja je osnovna delatnost međunarodne organizacije WTO?	33	22
23v	Koja je osnovna delatnost međunarodne organizacije IMF?	34	27
12v	U kojoj je vrsti društvenog uređenja karakteristično da je vlast koncentrisana u jednom vođi ili stranci?	35	18
22	Evropski sud za ljudska prava je ustanova:	35	24
20	Šta je od navedenog međunarodni pravni instrument zaštite ljudskih prava?	35	22
25b	Kako se naziva fenomen kada se veruje da kultura X predstavlja pretnju našoj kulturi.	38	24
25g	Kako se naziva fenomen kada se veruje da kultura X doprinosi našoj kulturi.	39	25
17	Grupa diplomiranih studenata Biološkog fakulteta koji žive u zagadenom području osnovala je organizaciju za zaštitu okoline. Njihova organizacija je:	41	56
23b	Koja je osnovna delatnost sledeće međunarodne organizacije UNESCO?	42	27
21	Kad se od manjine očekuje da prihvati kulturu dominantne grupe u nekom društvu to nazivamo:	43	31
15	Kakvo političko uređenje ima zemlja u kojoj nema političkih stranaka, vlast je u rukama jedne osobe, pri čemu građani svake četiri godine izlaze na izbore i izborima daju legitimitet vođi.	44	30
18	U koju grupu prava spada sloboda okupljanja?	46	71
12a	U kojoj je vrsti društvenog uređenja karakteristično da je naglišak na slobodi pojedinca?	47	39
11	Vladavina zakona znači:	50	54
13	U kojem slučaju demokratska vlast može ograničiti slobodu medija?	50	41
12b	U kojoj je vrsti društvenog uređenja karakteristično da je vladar iznad zakona?	52	50
2	Kad za nekoga kažemo da poseduje građanske vrline, pod tim prvenstveno mislimo:	53	34
6	Zašto je u demokratiji nužno imati više od jedne političke stranke?	53	55
16	Šta je prvenstveni zadatak ombudsmana?	54	35

5b	Iza pojedine grane vlasti izaberi i dopiši broj pod kojim je opisana njena funkcija: Vlada	56	37
12g	U kojoj je vrsti društvenog uređenja karakteristično da je nglasak na učestvovanju građana?	56	46
19	Šta znači pravo na rad?	57	45
3	Izraz 'demokratska vlast je ograničena' znači da je vlast:	60	48
7	Osim što su opšti i regularni, koje od navedenih karakteristika demokratskih izbora su najvažnije?	61	60
5a	Iza pojedine grane vlasti izaberi i dopiši broj pod kojim je opisana njena funkcija: Parlament	62	46
9	Šta je najvažnija uloga civilnog društva?	63	65
5v	Iza pojedine grane vlasti izaberi i dopiši broj pod kojim je opisana njena funkcija: Pravosuđe	66	29
4	Izraz 'podela vlasti' znači:	68	51
24	Sloboda veroispovesti znači:	78	82

Iako opšti nivo znanja nije na zadovoljavajućem nivou, deluje ohrabrujuće podatak da su mladi u ovom istraživanju pokazali bitno više nivoe znanja od njihovih vršnjaka iz 2009. g. Učenici i učenice su na veliku većinu pitanja u većem broju tačno odgovorili 2019. godine (grafik 1). Oni su odgovorili tačno na 44% pitanja, dok su njihovi vršnjaci u 2009. godini tačno odgovorili u prosекu na 36% pitanja. Postoji zapravo samo šest pitanja gde je postignuće bilo bolje 2009. g. i samo dva pitanja sa osetnjim padom u nivou znanja. S druge strane, postoji 21 pitanje na koje više od 10% učenika daje tačan odgovor u ovom istraživanju u odnosu na prethodno ispitivanje.

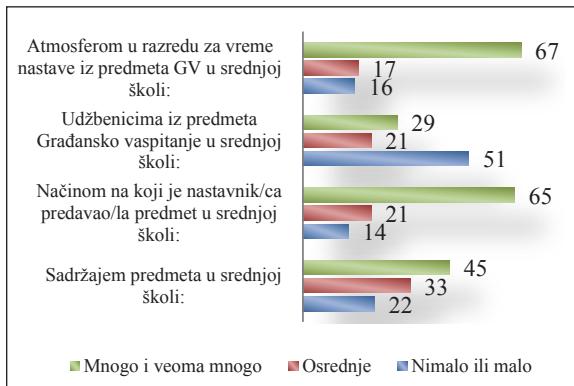
Grafik 1. Razlika u procentualnom postignuću učenika/ca na pitanjima iz znanja između 2019. i 2009. godine

1.2. STAVOVI PREMA GV

U vezi sa stavovima mlađih prema predmetu GV, **preovladava zadovoljstvo različitim aspektima nastave, posebno kada je reč o atmosferi na času i kompetencijama nastavnika** (grafik 2).

Grafik 2. Zadovoljstvo različitim aspektima nastave GV (%)

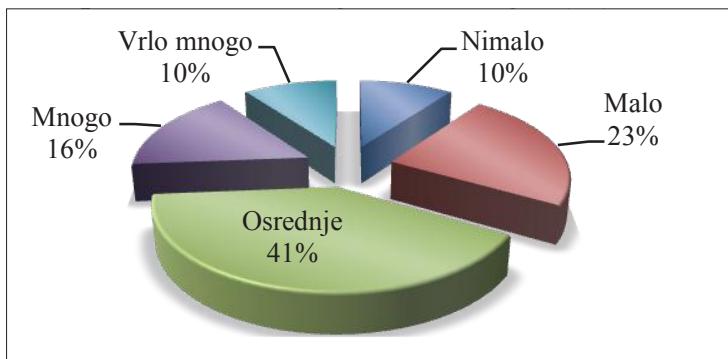
Učenici procenjuju da su kroz predmet GV naučili mnogo o temama koje su vezane za značaj poštovanja zakona (68%), ali i o svojim pravima i odgovornostima u školi (68%). Nastavnici GV su u radu najviše podsticali pluralizam (77%) i slobodu mišljenja (78%), a najmanje direktnu participaciju učenika u nastavi (npr. kritičko mišljenje – 56%). Predavanje (63%), debata (55%) i diskusija (58%) kao najčešće metode nastave o kojima učenici/e svedoče potvrđuju ovaj podatak. **Atmosfera na časovima je izrazito pozitivno ocenjena** – kao prijateljska (84%), opuštena (73%), puna saradnje (67%). Značajan podatak je i procena učenika o **uticaju tema iz GV na razvoj njihovih ličnih karakteristika** u pogledu značaja argumentovanog iznošenja ličnih stavova (61%), razvoj spremnosti za prihvatanje odgovornosti (61%), samostalnosti u donošenju odluka (53%) i unapređenju saradnje sa drugima prilikom rešavanja problema (53%). Najčešći predlozi za poboljšanje nastave GV od strane učenika/ca su veće korišćenje savremenih medija i interneta (33%), davanje učenicima više mogućnosti da utiču na školsku politiku i praksi (27%) i više bavljenja društveno važnim i kontroverznim temama (26%).

1.3. STAVOVI I VREDNOSTI

Učenici i učenice su **osrednje upoznati sa aktuelnim političkim zbivanjima** (grafik 3). Glavni kanali informisanja koje koriste su internet (75%) i

televizija (53%), dok njih 40% ne smatraju značajnim predmet GV kao izvor informacija o politici. Učenici **nisu zainteresovani za politička zbivanja i društveni angažman**. Odgovori na pitanja o spremnosti na građansku participaciju pokazuju da učenici slabo koriste takve mehanizme (npr. potpisivanje peticija, online rasprave o društvenim problemima i sl.) i malo učestvuju u humanitarnim aktivnostima (npr. humanitarni rad u zajednici), osim ako one nisu usmerene na osobu koju poznaju lično (npr. pomoći starijem susedu). U zamišljanju lične budućnosti društveni i politički angažman takođe zauzima vrlo malo mesta. Najveći broj učenika/ca smatra da se gotovo sigurno neće angažovati u osnivanju nevladine organizacije (65%), niti se kandidovati za neku javnu funkciju (65%), kontaktirati lokalnog političara na vlasti o važnom društvenom problemu (61%) ili postati član neke političke stranke (65%). Takođe, većina ne smatra da će pisati medijima o slučaju korupcije ili se uključivati u medijske rasprave o nekom problemu. Odgovori na ovo pitanje sugeriraju da većinu mladih karakteriše apolitična orijentacija, osim kada su u pitanju lični interesi. Takođe, može se zaključiti da politički angažman među njima ima vrlo lošu reputaciju, što je gotovo u potpunosti preslikan rezultat iz 2009. godine.

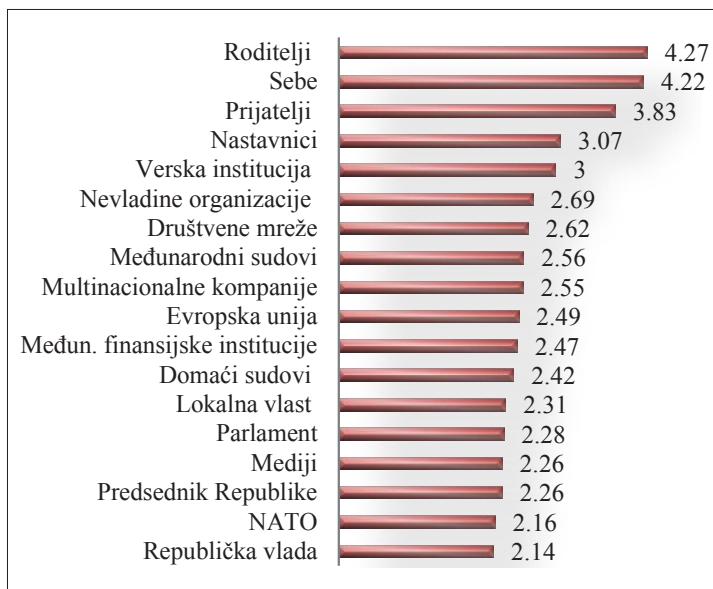
Grafik 3. Koliko si informisan/a o političkim zbivanjima u zemlji? (%)

Učenici/ce **pokazuju veoma nisko poverenje u institucije državne i lokalne vlasti** (grafik 4), a najviše poverenja imaju u sebe, porodicu, prijatelje i versku instituciju. Prema mišljenju učenika, za demokratiju je važno pre svega da su građani/ke politički obrazovani (57%), a skoro polovina njih misli i da je bitno da političke stranke imaju različite stavove o društvenim problemima (46%) i da na vrhu društvene lestvice budu najuspešniji (47%). Najznačajnije lične vrednosti mladih su lična sloboda (87%), pravda (88%), porodica (87%), prijatelji (88%), privatnost (85%) i slobodno vreme (86%). Socijalna distanca prema pripadnicima drugih etničkih i manjinskih grupa generalno nije izražena, ali postoji prema Albancima (36% ne prihvata

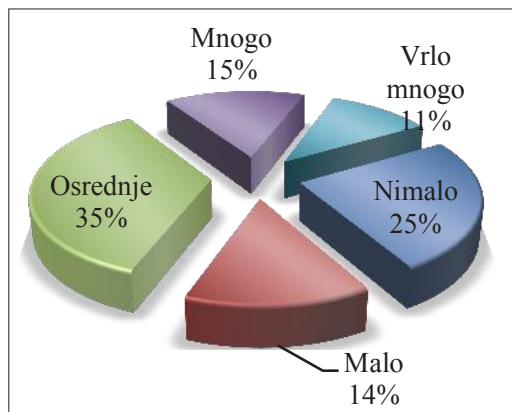
odnos prijateljstva), pripadnicima LGBT populacije (41%), osobama obolelim od SIDE (40%).

Grafik 4. Poverenje u pojedince, grupe i institucije
(prosek na skali od 1 do 5)

Mladi su, najzad, **u dobroj meri „evroskeptici”**. Manjina mladih smatra da je ulazak Srbije u EU bitna stvar (grafik 5), dok se teško mogu izdvojiti neke, za mlade, nesporne dobre strane tog procesa, osim unapređenja odnosa sa drugim državama (49%), pov NATO valiteta obrazovanja (42%) i stepena zapošlenosti (44%). Strah od velikih kompanija (44%) i inostranog kapitala/vlasništva u nacionalnim bogatstvima (40%) jesu aspekti priključenja EU koji najčešće brinu mlade.

Grafik 5. Koliko je, po tvom mišljenju, za Srbiju važno da postane članica Evropske unije?

2. Rezultati nastavnica i nastavnika

Nalazi o odnosu nastavnika prema predmetu GV su u dovoljnoj meri jednoznačni. Nastavnici su **zadovoljni sadržajem predmeta i veruju u vrednost i korisnost samog gradiva**, a kao dva aspekta koja se ističu kao najpozitivnija su korisnost sadržaja za učenike (75%) i odnos direktora škole prema predmetu GV (81%). S druge strane, nastavnici/e su u najvećoj meri **nezadovoljni nedostatkom udžbenika** kao osnovnog didaktičkog sredstva. Kada procenjuju kvalitet elemenata nastave, korisnost sadržaja i mogućnosti predmeta GV, nastavnici pokazuju pretežno zadovoljstvo svakim aspektom, u prosjeku 3.7 (na skali od 1 do 5). Mogućnosti za razvoj kritičkog mišljenja (88%) i podsticanja učenika/ca na diskusiju (82%) izdvojene su kao najpozitivnije ocenjeni elementi predmeta GV. Najčešća metoda nastave koju nastavnici/e primenjuju su diskusija (92%), koja je i po učeničkim procenama najzastupljenija i najpopularnija, kao i debata (81%). Atmosfera na časovima GV je, po procenama nastavnika, opuštena (92% to izjavljuje), saradnička (82%) i prijateljska (91%), a odmah zatim i radna i motivišuća.

Predlozi za unapređenje nastave i samog predmeta (grafik 6) idu pre svega **u smeru sistemske podrške za sam predmet**. Na prvom mestu, ističe se neophodnost promocije predmeta na nivou nadležnog ministarstva (61%), odnosno prepoznavanje predmeta kao važnog kroz dodeljivanje statusa obveznog predmeta (44%). Prostor za poboljšanje takođe vide i u uključivanju nekih nepokrivenih sadržaja, kao što su pre svega digitalne tehnologije, internet i društvene mreže i sa tim povezana ponosašnja.

Grafik 6. Nastavnički predlozi za unapređenje nastava GV (%)

Nastavnici/e su aktivni u različitim aspektima kada je u pitanju građanska uloga u okviru škola, a kao najčešću aktivnost navode podržavanje učenika i njihovih inicijativa (79%), kao i pokretanje humanitarnih akcija (36%). Slično, nastavnici i sami dele iste vrednosti koje predaju. Većina pobrojanih je ocenjena kao visoko značajna, na prvom mestu su lična sloboda, pravda, privatnost i prijatelji (prosek iznad 4.8 na petostepenoj skali), a u kategoriju manje bitnih spadaju nacionalna pripadnost, pripadnost evropskoj kulturi, tradicija i društveni status (prosek ispod 4).

Grafik 7. Predlozi za unapređenje GV (%)

3. Rezultati direktorki i direktora

Kao i među nastavnicima i nastavnicama, i direktori/ke ispoljavaju generalno pozitivan odnos prema GV. Sve ponuđene teme koje su inače deo sadržaja nastave GV smatraju važnim od strane barem 90% direktora/ki. Dve trećine njih (66%) smatra da bi GV trebalo **da bude obavezан predmet**, kao i da bi sadržaji ovog predmeta trebalo da budu ugrađeni i u ostale predmete (67%). Ispoljeno je i visoko zadovoljstvo onime što deca uče na GV i ocenjeno da su ta znanja veoma korisna.

Ako postoji nešto čime su nezadovoljni to je, zapravo, po sudu direktora/ki, **nezadovoljavajući odnos drugih aktera obrazovnog procesa prema GV**. Po mišljenju direktora, odnos roditelja (22% zadovoljnih direktora/ki), drugih nastavnika (45%) i pre svega nadležnog ministarstva prema GV (47%) nije zadovoljavajući. U skladu s tim su i preporuke (grafik 7) da bi poboljšanju nastave GV doprinela promocija predmeta na svim nivoima, bolja saradnja sa stručnjacima iz oblasti i obuke za nastavnike/ce. Direktori su generalno spremni da podrže učeničke inicijative za realizaciju raznih akcija, a, pored toga, skloni i da ih sami pokrenu, što je od posebnog značaja s obzirom na poziciju na kojoj se nalaze.

4. Rezultati opšte populacije

Rezultati ispitivanja uzorka iz opšte populacije ukazuju da je obaveštenost građana Republike Srbije o tome da je predmet GV deo obrazovnog programa visoka, ali je daleko od apsolutne: 77% ispitanih zna da postoji predmet GV, a od preostalih 23% građana i građanki koji ne znaju za predmet, najviše je penzionera, kao i ispitanika sa osnovnim i nižim obrazovanjem. Ubedljivo najbolje su obavešteni mlađi od 18 do 29 godina – čak 91% zna za predmet, budući da su ga, makar neki od njih, i slušali u toku školovanja, a slede ih zaposleni, od kojih 86% jeste obavešteno. Što se tiče procene važnosti postojanja GV kao predmeta, 58% ispitanika ocenjuje ovaj predmet važnim, 12% ga smatra nevažnim, a čak 22% je neodlučno. Pojedinačne teme koje predstavljaju sadržaj GV (grafik 8) većina ispitanika procenjuje kao važne, i procenat se kreće od visokih 74.9% (šta je demokratija) do još viših 88.6% (nenasilno rešavanje sukoba).

Grafik 8. Važnost tema GV: procene populacije (%)

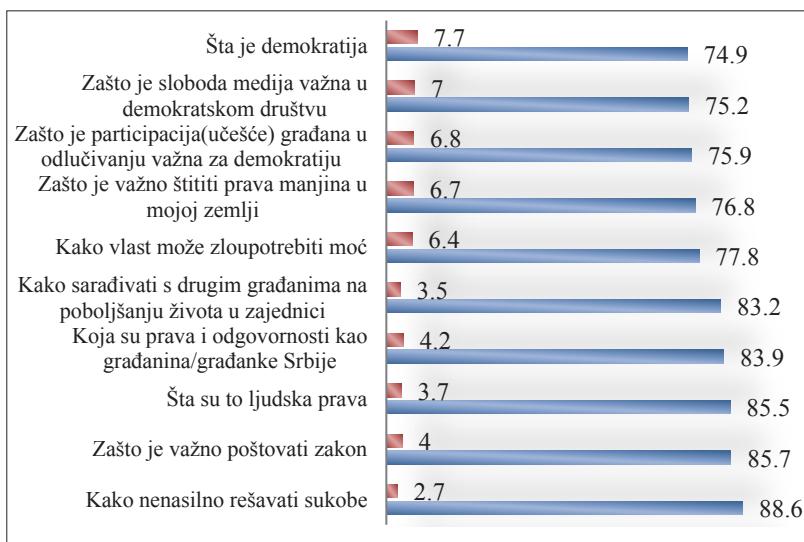

Tabela 2. Stavovi građana i građanki prema GV

	Ne slažem se	Slažem se
Vrednosti i sadržaji koje promoviše građansko vaspitanje trebalo bi da budu ugrađeni i u ostale predmete koje deca pohađaju tokom školovanja	11.9	59.4
Najbolje bi bilo kada bi deca pohađala i veronauku i građansko vaspitanje	18.4	55.5
Obučavanje za demokratiju, poput onog u nastavi građanskog vaspitanja, nužno je za društva poput Srbije	10.9	54.3
Nastavnici građanskog vaspitanja obavljaju važan posao za društvo u celini	15.1	54.0
Deca koja uče građansko vaspitanje postaju građani svesni svojih prava u građanskom društvu	13.6	51.9
Građansko vaspitanje bi trebalo da bude obavezan predmet i svako dete bi trebalo da ga pohađa	18.3	49.4
Odluka o tome da li će pohađati ili ne građansko vaspitanje treba da bude prepustena isključivo učenicima	26.8	44.8
Građansko vaspitanje u školama u Srbiji sveukupno gledano do sada je imalo pozitivan uticaj na razvoj društva	18.9	36.6

Za decu je važnije da pohađaju veronaku, nego građansko vaspitanje	35.3	27.2
Građansko vaspitanje je još jedan u nizu zapadnjačkih izuma koji za cilj ima promovisanje zapadnih vrednosti	35.4	27.2

*zakošenim slovima navedene su negativne tvrdnje

Opšte uzev, stavovi u populaciji prema predmetu GV mogu da budu označeni kao umereno pozitivni, odnosno više pozitivni nego negativni (tabela 2). Učestalost pozitivnih stavova prema različitim aspektima predmeta kreću se u rasponu od 36.6 %, koliko smatra da je GV pozitivno doprinelo razvoju društva u celini, do visokog prihvatanja vrednosti koje se promovišu predmetom GV, odnosno 60% građana i građanki smatra da te vrednosti treba da budu utkane u opšte obrazovanje.

Po nekim stavovima i procenama, izdvajaju se određene demografske kategorije, a ta podela uglavnom ide po osama obrazovanja, tipa naselja, statusa zaposlenosti i regionala. Na primer, nezaposleni ispitanici u većoj meri smatraju da GV treba da bude obavezan predmet u odnosu na prosek (61%). Ispitanici koji najviše procenjuju značaj GV za razvoj društva u celini dolaze iz – ruralnih sredina (43%). Stav da je za decu bolje da pohađaju Versku nastavu umesto GV deli 35% niže obrazovanih i 33% penzionera. Po ovom stavu se izrazito razlikuju i roditelji čija deca pohađaju GV (16%) i VN (41%). Niže obrazovani ujedno i značajno više od proseka smatraju da je GV još jedan u nizu „zapadnjačkih izuma“. U onom delu uzorka koji iskazuje manje pozitivne stavove prema GV, takva tendencija (ali ne na svim stavovima) je izraženija kod građana centralne Srbije, nižeg obrazovanog statusa, domaćica, penzionera i ispitanika iz ruralnih sredina. Nasuprot tome, učenici, studenti, više obrazovani, zatim ispitanici od 45 do 60 godina, iz beogradskog regiona, Vojvodine i urbanih sredina iskazuju pozitivnije stavove prema GV.

DISKUSIJA

U celini, nalazi ove opsežne studije opisuju trenutno stanje, kako školski tako i društveni kontekst u kom se odvija nastava Građanskog vaspitanja sada. Ovo je osvetljeno kroz perspektive svih relevantnih aktera: učenika i učenica koji pohađaju nastavu, nastavnika i nastavnica koji predaju GV, direktora i direktorki škola, opšte populacije (posredno i roditelja), osim predstavnika resornog ministarstva. Pored toga, nalazi ukazuju i na određene trendove u promeni znanja i stavova kod učenika/ca, a na osnovu poređenja sa nalazima prethodne evaluativne studije.

Veliki broj učenika/ca koji pohađaju GV nedovoljno razume mnoge aspekte demokratskog društva te je potrebno da se unaprede sadržaji nastave koji bi omogućili da učenici u većem stepenu steknu znanja relevantna za život u demokratskom društvu. Ove nalaze možemo samo uslovno tumačiti kao izostanak „efekata“ GV na znanje učenika. U odsustvu poređenja sa

onima koji GV ne pohađaju, kada bi zaključak o eventualnim efektima GV bio metodološki opravdaniji, podatak o relativno nezadovoljavajućem nivou znanja možemo dovesti u kontekst nekih drugih istraživanja koja imaju relevantnost za naše nalaze. Veliki broj istraživanja pokazuje da su kursevi građanskog vaspitanja veoma važan podsticaj za usvajanje političkih informacija i znanja i, opštije, usvajanje građanskih lekcija zasnovanih na znanju. O tome svedoče istraživanja iz različitih delova sveta, uz upotrebu različite metodologije, itd.^{6,7,8,9,10} Ovde prikazani rezultati su, međutim, više u skladu s malobrojnim studijama iz naše sredine koja ukazuju na odsustvo efekata GV na političko znanje, kada se ti učenici uporede sa onima koji pohađaju veronauku¹¹ ili kada oni sami izveste o malim promenama na sazajnom planu¹². Moguće je da GV lekcije, iz razloga o kojima ćemo tek nešto više reći, nisu dovoljne. Ipak, utešno deluje podatak da kada je u pitanju *stepen usvojenog znanja*, rezultati ukazuju da je u prethodnih 10 godina napravljen izvestan napredak u stepenu usvojenog znanja, pošto učenici testirani 2019. imaju bolja postignuća nego učenici koji su testirani 2009. godine.

Napredak u odnosu na 2009. godinu je vidljiv na većini pitanja kao što su ona koja se odnose na uloge Parlamenta, Vlade, pravosuđa i ombudsmana u demokratskom društvu, nadležnosti nekih međunarodnih organizacija i razumevanje nekih ključnih pojmoveva (npr. šta je podela vlasti u demokratskom društvu, građanske vrline, građanska kontrola vlasti, pravo na rad, autokratija,

⁶ David Denver and Gordon Hands, "Does studying politics make a difference? The political knowledge, attitudes and perceptions of school students", *British Journal of Political Science*, 20, 1990, p. 263–279.

⁷ Steven Finkel and Howard R. Ernst, "Civic Education in Post-Apartheid South Africa: Alternative Paths to the Development of Political Knowledge and Democratic Values", *Political Psychology*, 26, 2005, pp. 333–364.

⁸ Orit Ichilov, "Civic Knowledge of High School Students in Israel: Personal and Contextual Determinants", *Political Psychology*, 28, 2007, pp. 417–440.

⁹ Richard G. Niemi and Jane Junn, *Civic education: What makes students learn*, Yale University Press, New Haven, 1988.

¹⁰ Judith Torney-Purta, Rainer Lehmann, Hans Oswald and Wolfram Schulz, *Citizenship and education in twenty-eight countries*, IEA, Amsterdam, 2001

¹¹ Zoran Pavlović, „Pohađanje nastave građanskog vaspitanja kao činilac političkog znanja, prodemokratskih uverenja i političkog aktivizma mlađih”, *Psihološka istraživanja*, 15, 2012, p. 169–184.

¹² Snežana Joksimović, „Mišljenje učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi”, u Snežana Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2003, str. 70–96.

totalitarizam, ksenofobija, kulturna asimilacija i međunarodna konvencija). Međutim, imajući u vidu ovaj opšti trend poboljšanja znanja, indikativno je da postoje dva pitanja na kojima su učenici iz 2009. godine bili značajno uspešniji. Prvo pitanje se odnosi na razumevanje da je pravo na okupljanje građansko pravo u demokratskom društvu, a drugo se odnosi na razumevanje uloge NVO u demokratskom društvu (ko i zbog čega osniva takve organizacije). Ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri aktuelna društvena dešavanja i opšta atmosfera u društvu otežavaju mladim ljudima da razumeju šta su građanska prava i NVO i zašto su oni značajni za jedno demokratsko društvo.

U proseku, *stavovi prema predmetu GV* mogu da se ocene kao pozitivni. Visoko pozitivne stavove imaju učenici i nastavnici, zatim direktori, a potom se u opštoj populaciji uočava umerenije pozitivan stav. Učenici su posebno zadovoljni atmosferom na časovima GV koju su opisali kao prijateljsku, opuštenu i saradničku, kompetencijama nastavnika i činjenicom da imaju priliku da izražavaju svoje mišljenje kroz učešće u debatama i diskusijama na časovima GV. Učenici, takođe, procenjuju da su kroz predmet GV naučili mnogo o temama koje se odnose na demokratiju, njihovim pravima i odgovornostima u školi, ali i da su kroz pohađanje ovog predmeta unapredili sposobnosti argumentovanog iznošenja svojih stavova, spremnost da se prihvati odgovornost, samostalnost i proaktivnost i sposobnost saradnje sa drugima. I neka ranija istraživanja ukazuju na to da učenici značajnije promene vide na psihosocijalnom planu, u ponašanju ili ličnosti¹³, ali i da je pohađanje GV povezano s pozitivnim odnosom prema demokratiji kao političkom sistemu¹⁴. Ipak, učenici su ukazivali na potrebu da se više pažnje posveti značaju participacije građana u demokratskim sistemima, načinima zaštite prava demokratskim putem i aktivnom uključivanju učenika u školu i zajednicu. Učenici su, takođe, ukazali na potrebu da postoji udžbenik za ovaj predmet, da se u većoj meri uključi korišćenje Interneta i ostalih medija kao izvora informacija i da se u većoj meri posveti pažnja dnevнополitičkim temama za koje su učenici zainteresovani. Odsustvu ovih resursa možemo delom pripisati i relativno nezadovoljavajući nivo znanja učenika.

Stavovi i vrednosti koji se promovišu kroz sadržaj GV, kao što su demokratija, građanska participacija, nenasilno rešavanje konflikata itd., za ispitanike ovog istraživanja procenjeni su kao značajni. Ipak, važno je naglasiti da učenici i učenice većinom nisu zainteresovani za politička zbivanja, ne veruju državnim institucijama, niti koriste mogućnosti da učestvuju u društvenim i političkim dešavanjima i posledično iskazuju evroskepticizam. Učenici imaju

---

¹³ Snežana Joksimović, *Mišljenje učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi*, nav. delo.

¹⁴ Zoran Pavlović, *Pohađanje nastave građanskog vaspitanja kao činilac političkog značaja, prodemokratskih uverenja i političkog aktivizma mlađih*, nav. delo.

najmanje poverenja u državne i lokalne organe vlasti, a zatim i u međunarodne institucije. Pored toga, učenici pokazuju i izvestan stepen netrpeljivosti prema onima koji su drugačiji (npr. socijalna distanca prema pripadnicima LGBT populacije, albanske etničke grupe i slično). S druge strane, najviše poverenja imaju u sebe, porodicu, prijatelje i versku instituciju. U najznačajnije lične vrednosti spadaju lična sloboda, pravda, porodica, prijatelji, privatnost, slobodno vreme. Verovatno da je problematični tok tranzicije zemlje zajedno sa isključenošću mlađih iz političkog života doveo do toga da se srednjoškolci/ke okrenu više „privatnim“ sferama: sebi, porodicu i bliskim osobama. Značaj razmatranja ovih rezultata posebno se ogleda u svetlu napora da se kroz uvođenje predmeta GV upravo podigne nivo građanske svesti kod mlađih, budućih nosilaca građanskog demokratskog društva. Sasvim je razumljivo da efekat nastave koja se odvija jedan čas nedeljno u statusu izbornog predmeta ima manji efekat u odnosu na svakodnevne kontinuirane društvene uticaje, od porodičnog i vršnjačkog nivoa do šireg društvenog konteksta i medija.

Pored toga, sami učenici skrenuli su pažnju na nedovoljno mogućnosti za aktivnu participaciju u školi i lokalnoj zajednici. Ranija istraživanja ukazuju na to da je promena demokratskih stavova i vrednosti, kao i podsticanje aktivizma usled pohađanja GV daleko teža i neizvesnija. Promene stavova i vrednosti, za razliku od znanja, ne dešavaju se „uniformno“, već su veoma zavisne od niza varijabli koje su povezane sa porukom, sa kontekstom poruke i sa samim pojedincima¹⁵. Uspešna „transmisija“ političkih stavova, vrednosti i participativnih dispozicija povezana je sa dopadljivim i kredibilnim nastavnikom/com, aktivnim i participativnim metodama nastave i klimom u školi i odeljenju koja je otvorena za diskusiju, ukratko – sa specifičnom socijalnom i kontekstualnom „teksturom“ nastave GV^{16,17,18}. Podaci iz naše studije o kojima ovde nismo izvestili¹⁹ ukazuju da je među učenicima koji pohađaju GV

¹⁵ Steven Finkel and Howard R. Ernst, *Civic Education in Post-Apartheid South Africa: Alternative Paths to the Development of Political Knowledge and Democratic Values*, op. cit.

¹⁶ Orit Itchilov, *Civic Knowledge of High School Students in Israel: Personal and Contextual Determinants*, op. cit.

¹⁷ Steven Finkel and Howard R. Ernst, *Civic Education in Post-Apartheid South Africa: Alternative Paths to the Development of Political Knowledge and Democratic Values*, op. cit.

¹⁸ Roxana Morduchowicz, Edgardo Catterberg, Richard G. Niemi and Frank Bell, “Teaching Political Information and Democratic Values in a New Democracy: An Argentina Experiment”, *Comparative Politics*, 28 (4), pp. 465–476.

¹⁹ Aleksandar Baucal i sar., 2019.

odnos prema različitim demokratskim vrednostima i karakteristikama pozitivniji kod onih koji su zadovoljniji različitim aspektima nastave GV. Podsticanju zadovoljstva svakako doprinosi veća mogućnost participacije i aktivnije metode nastave koje za krajnji rezultat imaju verovatniji razvoj građanske političke kulture mlađih.

Izazovi, problemi i ograničenja u vezi sa izvođenjem nastave GV koje navode sve kategorije ispitanika konvergiraju ka jednom, a to je izostanak sistemске i sistematske podrške ovom predmetu koji se ogledaju u nepostojanju priručnika i nastavnih materijala za GV, izostanak promocije značaja GV od strane Ministarstva, izostanak prilika za profesionalno usavršavanje nastavnika i za razmenu iskustava između nastavnika koji predaju GV i nedovoljna podrška Ministarstva i lokalne zajednice da se realizuju projekti participacije učenika u životu lokalne zajednice. Učenici vole ovaj predmet, sadržaj predmeta i atmosferu na nastavi ocenjuju kao izrazito pozitivne, ali deluje kao da izostaje transfer naučenih vrednosti i znanja u druge kontekste, za šta medijatori mogu da budu upravo nepoverenje u institucije i lokalnu vlast, te navedeni izostanak podrške predmetu, koji ističu i nastavnici i direktori. Sistem ne prepozna predmet Građansko vaspitanje kao fundamentalno bitan, te nesklad između poruke o nebitnosti predmeta i načelne, neutemeljene u praksi poruke o bitnosti sadržaja predmeta otežava nastavnicima i nastavnicama održavanje i unapređenje nastave, a učenicima i učenicama sticanje i primenu znanja.

Ipak, potrebno je istaći značajno ograničenje studije na kome smo već ukazali, a koje se odnosi na odsustvo komparacije rezultata učenika koji slušaju Građansko vaspitanje u odnosu na one učenike koji su izabrali Versku nastavu. Tek poređenjem nalaza ove dve grupe učenika stekla bi se slika o efektima GV na znanja, stavove i vrednosti učenika koji slušaju ovaj predmet. Upravo iz tih razloga, u toku je istraživanje ovih učenika Verske nastave, a rezultati komparacije će biti uskoro publikovani. Za sada smo se ograničili na komparaciju sa rezultatima generacije učenika Građanskog vaspitanja pre 10 godina, kako bismo stekli bar sliku o promenama u njihovim znanjima i stavovima, kao i odnosu prema samom predmetu u sadašnjem društvenom kontekstu.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Na osnovu nalaza istraživanja mogu biti formulisane preporuke koje se odnose na sadržaj predmeta GV, na realizaciju nastave iz GV i na status ovog predmeta u društvu, obrazovnom sistemu i neposrednoj školskoj sredini. Iako su predložene promene svrstane u tri šire kategorije one nisu nezavisne, već su međusobno povezane, zbog čega je neophodno da sve zajedno budu sprovedene. U suprotnom, sprovođenje samo nekih od promena će najverovatnije

imati slabe šanse na uspeh, a samim tim neće imati značajniji doprinos unapređenju nastave GV.

Sadržaj predmeta GV treba da bude inoviran kroz uključivanje aktuelnih društveno-političkih tema u nastavni program za koje mлади imaju najveća interesovanja. Potrebno je uspostaviti bolju povezanost sa programima drugih, srodnih predmeta posebno u II i III razredu i pripremiti priručnike za GV i bazu nastavnih materijala koji bi bili usklađeni sa pojedinim nastavnim temama. Pored toga, bilo bi korisno pojačati teme koje su relevantne za bolje razumevanje demokratskih vrednosti, ulogu i učešće građana u demokratskom društvu, razumevanje i prihvatanje različitosti (etničkih, kulturnih, u pogledu seksualne orijentacije, političkih itd.) i prava građana i manjina, kao i teme koje se tiču evrointegracija sa ciljem da učenici bolje razumeju dobiti i izazove priključenja EU.

Što se tiče *načina rada*, u nastavni program potrebno je uključiti u većoj meri korišćenje Interneta i ostalih medija kao izvora informacija i pojačati aktivno učešće učenika u nastavi kroz debate i kritičke diskusije o pitanjima koja su relevantna mladima. Bilo bi značajno obezbediti veći prostor za inicijativu učenika/ca i njihovu participaciju u funkcionalisanju škole i u rešavanju problema u lokalnoj zajednici, kao i obezbediti uslove za veće prisustvo projektne nastave u GV i humanitarnih akcija kako bi se obezbedila veza sa svakodnevnim životom i podržala primenljivost znanja. Ranija istraživanja ukazuju da je upravo u tome ključ za usvajanje demokratskih stavova, vrednosti i oblika ponašanja.

Status predmeta GV u društvu, obrazovanju i školama treba da bude značajno unapredjen kako bi učenici, roditelji i građani bolje razumeli njegovu relevantnost i važnost. U skladu s tim, potrebno je razmotriti načine na koje bi se svakom učeniku obezbedilo da obavezno pohađa određeni broj godina predmet GV u osnovnom i srednjem obrazovanju. Ministarstvo za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj treba da, u saradnji sa medijima, pripremi i realizuje javnu promociju GV kako bi podigli svest o značaju ovog predmeta u sistemu obrazovanja, kao i da formira tim sastavljen od nastavnika GV i stručnjaka iz relevantnih oblasti za pružanje podrške u unapređivanju kvaliteta nastave iz GV. Pored toga, potrebno je obezbediti adekvatne priručnike za GV i platformu preko koje bi nastavnici koji predaju GV mogli da razmenjuju nastavne materijale koji su neophodni za kvalitetnu realizaciju pojedinih tema iz programa predmeta GV, zatim obezbediti odgovarajuće programe stručnog usavršavanja za nastavnike GV, kao i model finansiranja koji bi školama obezbedio neophodna sredstva za planiranje i realizaciju učeničkih projekata u lokalnoj zajednici.

* * * *

Tokom trajanja ovog istraživanja započeti su značajni procesi ka unapređenju Građanskog vaspitanja. Zavod za unapređenje obrazovanja i vaspitanja,

uz podršku OEBS-a, formirao je Radnu grupu za izradu novih programa za Građansko vaspitanje za sve razrede osnovnih i srednjih škola. Već je započela primena novih programa nastave i učenja u prvom i petom razredu osnovne škole i prvom razredu gimnazije, sa uputstvima za ostvarivanje programa. Ciljevi predmeta GV naglašavaju svest o ličnim pravima i odgovornostima, osetljivosti za potrebe pojedinaca i zajednice i spremnost na aktivno delovanje u zajednici uvažavajući demokratske vrednosti. Osnovna novina kod svih predmeta u osnovnom i gimnazijskom obrazovanju je što programi sadrže ishode. Pomeranje sa sadržaja na ishode treba da obezbedi promene u načinu rada sa učenicima, njihovu veću participaciju i aktivnije metode rada. Usmeravanje učenika na istraživački i projektni način rada jedan je od osnovnih promena načina, a velika sloboda u načinu realizacije obrazovnih ishoda ostavljena je nastavnicima i učenicima, odnosno njihovoj kreativnosti i inventivnosti. U toku je i izrada priručnika za nastavnike. Nove evaluativne studije ovog predmeta pokazaće efekte ovih promena.

Verujemo da će nalazi ove evaluacije predstavljati značajan pokazatelj dokle se stiglo, šta se propustilo, ali i ka čemu treba dalje ići i u kom pravcu unapređivati sadržaje programa, organizaciju i realizaciju Građanskog vaspitanja kao jedne od, po našem uverenju, veoma značajnih investicija u obrazovanje i vaspitanje mlađih u Srbiji u cilju njihovog obrazovanja i odgovornog i kompetentnog uključivanja u društvene tokove i izgradnju demokratskog društva.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Baucal Aleksandar, Džamonja Ignjatović Tamara, Pavlović Zoran i Damnjanović Kaja, *Punoletstvo i zrelost građanskog vaspitanja: Evaluacija efekata*, Građanske inicijative, Beograd, 2019.
- [2] Baucal Aleksandar, Džamonja Ignjatović Tamara, Trkulja Milijana, Grujić Smiljana, Radić Dudić Radmila, *Građansko vaspitanje – procena došadašnjih rezultata*, Građanske inicijative, Beograd, 2009.
- [3] Denver David Hands Gordon, "Does studying politics make a difference? The political knowledge, attitudes and perceptions of school students", *British Journal of Political Science*, 20, 1990, pp. 263–279.
- [4] Finkel Steven and Howard R. Ernst, "Civic Education in Post-Apartheid South Africa: Alternative Paths to the Development of Political Knowledge and Democratic Values", *Political Psychology*, 26, 2005, pp. 333-364.
- [5] Ichilov Orit, "Civic Knowledge of High School Students in Israel: Personal and Contextual Determinants", *Political Psychology*, 28, 2007, pp. 417–440.
- [6] Joksimović Snežana, „Mišljenje učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi”, u: Joksimović S. (priр.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 2003, str. 70–96.

- [7] Morduchowicz Roxana, Catterberg Edgardo, Niemi Richard G. And and Bell Frank, "Teaching Political Information and Democratic Values in a New Democracy: An Argentina Experiment", *Comparative Politics*, 28 (4), 1996, pp. 465–476.
- [8] Niemi Richard G. and Jane Junn, *Civic education: What makes students learn*, Yale University Press, New Haven, 1988.
- [9] Pavlović Zoran, „Pohađanje nastave građanskog vaspitanja kao činilac političkog znanja, prodemokratskih uverenja i političkog aktivizma mladih”, *Psihološka istraživanja*, 15, 2012, str. 169–184.
- [10] Torney-Purta Judith, Lehmann Rainer, Oswald Hans and Schulz Wolfram, *Citizenship and education in twenty-eight countries*, IEA , Amsterdam, 2001.

*Tamara Džamonja Ignjatović
Zoran Pavlović
Kaja Damnjanović
Aleksandar Baucal*

AN EVALUATION STUDY OF THE CIVIC EDUCATION COURSE IN SECONDARY SCHOOLS IN SERBIA

Abstract

The paper deals with the evaluation of the status of the Civic Education course. It is aimed at obtaining insight into possible changes in these effects by comparing the present results with those of a similar study conducted ten years ago, in 2009. The research included 1073 students, 36 teachers and 20 principals from twenty secondary schools from the whole territory of the Republic of Serbia. In addition, the attitudes towards civic education held by the general public were investigated on a representative sample of 1076 adult citizens of Serbia. Data were collected via questionnaires designed for the purposes of the research. The attitudes towards civic education and relevant social attitudes and values were investigated in students, their teachers and principals, and participants from the general population. Additionally, the level of knowledge of the topics that form the civic education curriculum was explored in the sample of students. The results point to a relatively low level of knowledge about the topics related to civic education among students. It is shown that students have a predominantly positive attitude towards this course, but also that there is the distance of young people from the world of politics and low readiness for activism. The concluding part of the paper discusses the possible directions for improving the civic education instruction with the aim of raising its efficiency.

Key words:

civic education, education, democracy, Serbia.

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Izvorni naučni članak

UDC 364-053.9

Ivana Sretenović*

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Goran Nedović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Kvalitet života starijih osoba koje se nalaze u institucionalnom smeštaju u odnosu na sociodemografske karakteristike

Apstrakt

Ovaj rad imao je za cilj procenu kvaliteta života starijih osoba koje su smeštene u instituciji u odnosu na pojedine sociodemografske karakteristike. Uzorak istraživanja formiran je od 42 ispitanika, oba pola, uzrasta od 62 do 89 godina, koji su korisnici usluga Ustanove Gerontološki centar – Dom Voždovac. Za prikupljanje podataka korišćen je instrument za procenu kvaliteta života (kraća verzija) Svetske zdravstvene organizacije (WHOQOL-BREF). Rezultati pokazuju da među ispitanicima nema statistički značajne razlike u samoproceni kvaliteta života u različitim domenima kada se oni porede po polu, po starosti, po nivou obrazovanja, kao i po bračnom statusu. Najniži prosečan skor dobijen je za domen psihičkog zdravlja ($M = 53.77$, $SD = 15.53$), dok je najviši prosečan skor evidentiran za domen socijalnih odnosa ($M = 67.56$, $SD = 18.33$), što nam govori da su ispitanici obuhvaćeni uzorkom najzadovoljniji svojim socijalnim odnosima, a najmanje zadovoljni svojim psihičkim stanjem.

Ključne reči:

opšti domen kvaliteta života, starije osobe, starenje, gerontološki centar, institucionalni smeštaj

---

* ivana.sretenovic011@gmail.com

UVOD

Producenje životnog veka bio je najvažniji zadatak zdravstvene politike 20. veka, dok se u 21. veku sve više pažnje posvećuje poboljšanju kvaliteta života. Kada se govori o pojmu kvalitet života, podaci iz literature pokazuju da se radi o konceptu bez čvrstog teorijskog i konceptualnog okvira budući da postoje neujednačene definicije unutar različitih disciplina.¹ Pojam kvalitet života je veoma kompleksan termin koji zavisi od brojnih uslova, te se njime bave mnoge naučne discipline. Svaka iz svoje perspektive, socijalne, ekonomski i medicinske nauke daju jedno viđenje, ali za svestranu i stvarnu analizu kvaliteta života potreban je interdisciplinarni pristup iz defektologije (specijalne edukacije i rehabilitacije) i prava i teologije.² Kroz istoriju su se menjale definicije, pa i pristupi merenju kvaliteta života. Svetska zdravstvena organizacija definiše kvalitet života kao stanje kompletнnog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja i predstavlja multidimenzionalni koncept koji obuhvata fizičke i psihosocijalne aspekte.³ Sumirajući, može se reći da pojedini autori smatraju da se kvalitet života i ne može precizno definisati, te uglavnom biraju proučavanje različitih aspekata i dimenzija kvaliteta života. Kvalitet života se može posmatrati kroz dva aspekta, subjektivni i objektivni aspekt kvaliteta života. Danas, donekle, postoji saglasnost o potrebi kombinovanja objektivnih i subjektivnih aspekata kvaliteta života, na osnovu poznavanja prednosti i kvaliteta svakog od njih.⁴ Subjektivni pristup kvalitetu života, gde su lična iskustva ili viđenje sopstvenog života glavni kriterijumi, i dalje je najvalidniji za većinu istraživača kvaliteta života.⁵

---

¹ Zdravka Leutar, Ana Štambuk, Silvija Rusac, „Socijalna politika i kvaliteta života starijih osoba s tjelesnim invaliditetom”, *Revija za socijalnu politiku*, 2007, Vol. 14, br. 3–4, str. 327–346.

² Goran Nedović, Ivana Sretenović, Jelena Stanisljević, „Psihološki domen kvaliteta života osoba sa cerebralnom paralizom”, *Beogradska defektološka škola*, 2013, Vol. 19, br. 3, str. 485–496.

³ World Health Organization, *The world health report: life in 21 century-a vision for all*. Geneva: World Health Organization, 1998.

⁴ Jan Delhey, Petra Bohnke, Roland Habich, Wolfgang Zapf, “Quality of life in a European Perspective: The EUROMODULE as a New Instrument for Comparative Welfare Research”, *Social Indicators Research*, 2002, Vol. 58, no. 1, pp. 161–175.

⁵ Robert Cummins, “The second approximation to an international standard for life satisfaction”, *Social Indicators Research*, 1998, Vol. 43, no. 3, pp. 307–334.

Američki psiholog Lawton (Lawton) razvio je koncept pod nazivom dobar život za starije ljude, koji je kasnije izmenjen u kvalitet života.⁶ Obuhvata četiri glavna područja: komponenta ponašanja (zdravlje, funkcionalna sposobnost, saznajna sposobnost, upotreba vremena i društveno ponašanje); psihičko zadovoljstvo (mentalno zdravlje, kognitivna procena opšteg životnog zadovoljstva, pozitivne i negativne emocije i iskustva u opštim životnim situacijama); percepција kvaliteta života (npr. zadovoljstvo porodičnim okruženjem, komšijama, vlastita sigurnost) i objektivna okolina (fizička okolina, uslovi života, ekonomска ситуација).

Ilić, Milić i Aranđelović (2010) ističu da je u širokom spektru ekonomskih, socijalnih i političkih razloga kvalitet života označen kao željeni ishod servisnih usluga u redovnim i specijalnim potrebama obrazovanja, zaštite, socijalnih usluga (mahom za osobe sa invaliditetom i stare osobe) i da sve više predstavlja osrvt na politiku javnog sektora na svim nivoima.⁷

Stošljević (2007 prema Berat 2015) navodi da je starost stanje koje u svom totalitetu znači dezintegraciju čoveka kao društvenog bića usled fizičkog i psihičkog poremećaja, oštećenja, smetnji ili nedostataka koje sama starost prouzrokuje. Takvo stanje onemogućava čovekovu socijalnu integraciju.⁸

Republika Srbija se nalazi u poodmaklom stadijumu demografske starosti i postoji velika mogućnost da se približi stadijumu duboke demografske starosti. Brojna društvena dešavanja koja su se desila u prethodnih nekoliko godina (npr. siromaštvo, ratovi, masovni egzodus, smanjenje nataliteta i mortaliteta) doveli su do toga da stanovništvo Srbije brže i više stari u odnosu na ostale delove Evrope i sveta.⁹ Na osnovu komparativne analize demografskih pokazatelja Srbije i zemalja u okruženju možemo reći da stanovništvo Srbije spada u najstarije.¹⁰ Prethodno navedena društvena dešavanja, demografski razvoj, promene koje su se dogodile kako u načinu života tako i u savremenoj porodici (izostanak tradicionalnog načina života, promena stavova, očekivanja

⁶ Zdravka Leutar, Ana Štambuk, Silvija Rusac, *Socijalna politika i kvaliteta života starijih osoba s tjelesnim invaliditetom*, nav. delo, str. 328.

⁷ Ivana Ilić, Ivona Milić, Mirjana Aranđelović, „Procena kvaliteta života – sadašnji pristupi”, *Acta Medica Medianae*, 2010, Vol. 49, br. 4, str. 52–56.

⁸ Svetlana Berat, *Procena funkcionalnih sposobnosti starih osoba obolelih od malignih oboljenja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2015, str. 4.

⁹ Biljana Maričić, „Budućnost starenja – Pravci razvoja socijalne zaštite starih ljudi u zajednici”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 2010, br. 131, str. 187–198.

¹⁰ Goran Zdravković, „Demografske promene stanovništva Srbije između dva popisa, 2002–2011. godine”, *Timočki medicinski glasnik*, 2016, Vol. 41, br. 4, str. 293–301.

i ponašanja prema porodičnim obavezama i zbrinjavanju starijih) uslovili su i drugačiji odnos prema najstarijoj populaciji.¹¹ Podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da je na kraju 2018. godine bilo 1.421.811 osoba starijih od 65 godina, što iznosi 20,42% ukupne populacije.¹² Smatra se da će, prema demografskim procenama, doći do produženja prosečnog ljudskog veka, što će dovesti do značajnijeg uvećanja broja starijih lica koji imaju 80 i više godina. Znatan broj starijih osoba će zbog iznemoglosti, bolesti i invalidnosti biti upućen i primoran na korišćenje socijalne, zdravstvene zaštite i drugih usluga.¹³

Razvoj socijalne zaštite u Srbiji odvija se putem reformnih procesa koji se oslanjaju na međunarodne i evropske ciljeve opštег ekonomskog i socijalnog razvoja društva, smanjenje siromaštva i obezbeđivanje kvalitetnije zdravstvene zaštite ranjivih grupa dece, invalidnih i starijih osoba, kao i marginalizovanih društvenih grupa. Socijalna zaštita je usmerena na poboljšanje statusa građana na ličnom, porodičnom i širem socijalnom planu, jačanjem društvene kohezije i negovanja nezavisnosti i sposobnosti ljudi da pomognu sami sebi. Upravo ovo je suštinska promena koja se uvodi u sistem socijalne zaštite poslednjih godina putem aktivnosti reforme sistema.¹⁴ Dugotrajna nega obuhvata usluge zdravstvene i socijalne zaštite, koje se pružaju u kući ili u institucionalnom okruženju pojedincima kojima je neophodna podrška u obavljanju svakodnevних aktivnosti tokom dužeg vremenskog perioda.¹⁵

U nedovoljno razvijenim društвима i lokalnim zajednicама, као што су наше, све је већи raskорак између потреба старијих ljudи и realnih могућности njihovог задовољења. У овој свим проблема старијих осoba леже njihove неостварене потребе. Starije osobe u poznim godinama, usled opadanja

¹¹ Goran Zdravković, „Demografske promene stanovništva Srbije između dva popisa, 2002–2011. godine”, *Timočki medicinski glasnik*, 2016, Vol. 41, br. 4, str. 188.

¹² „Procena stanovništva, po starosti i polu (početak, sredina i kraj godine)”, *Republički zavod za statistiku, Republika Srbija*. Dostupno preko: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010403?languageCode=sr-Latn>, (pristupljeno 13. 11. 2019).

¹³ Branislava Knežić, Vojin Vidanović, „Socijalna zaštita i briga o starima”, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 2011, Vol. XXX, br. 1–2, str. 291–305.

¹⁴ Snežana Stojanović, Hans van der Vilen, *Priročnik za pružaoce socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji*, Beograd: Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011, str. 9.

¹⁵ Gordana Matković, Katarina Stanić, *Socijalna zaštita u starosti: Dugotrajna nega i socijalne penzije*. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd: Centar za socijalnu politiku, Vlada Republike Srbije: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2014, str. 11.

sposobnosti, prisustva hroničnih oboljenja, otežane adaptacije, siromaštva, sa-mačkog života i izolacije, nisu u mogućnosti da samostalno ostvare svoje potrebe bez podrške porodice, okruženja, institucija sistema, zajednice i društva uopšte.¹⁶

Institucionalna zaštita ima dugu tradiciju i utemeljenje u mreži institucija (centri za socijalni rad, ustanove za smeštaj korisnika, ustanove za dnevni boravak i pomoć u kući, zdravstvene ustanove i službe, kao i humanitarne organizacije) i ove institucije predstavljaju značajan oblik podrške dostojsvenom starenju.¹⁷

Ovim istraživanjem želeli smo da ispitamo kakav je kvalitet života starijih osoba koje se nalaze u institucionalnom smeštaju.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je sprovedeno u Ustanovi Gerontološki centar (UGC) Beograd – Dom Voždovac. Nakon dobijene saglasnosti upravnika Doma za realizaciju istraživanja, ispitanici su bili obavešteni da je popunjavanje upitnika anonimno i da će se dobijeni podaci koristiti isključivo u naučno-istraživačke svrhe. U trenutku procene, u UGC Beograd – Dom Voždovac bilo je 270 korisnika različitog nivoa očuvanosti fizičkog stanja. Upitnik u štampanoj formi dobrovoljno je popunilo 42 ispitanika, što iznosi 15,55% od ukupnog broja korisnika. Za potrebe istraživanja korišćen je upitnik Svetske zdravstvene organizacije o kvalitetu života – kratka verzija (The World Health Organization Quality of Life BREF questionnaire – WHOQOL-BREF). Demografske karakteristike ispitanika prikupljene su delom upitnika koji je sadržao pitanja o polu (muški, ženski), starosnim (uzrasnim) godinama, obrazovanju (osnovna škola, srednja škola, viša škola, visoko obrazovanje), bračnom statusu (slobodan/slobodna, u bračnoj/vanbračnoj zajednici, razveden/razvedena, udovac/udovica). Upitnik se sastoji i od 2 tvrdnje kojima se ispitivao opšti kvalitet života (raspon skorova od 2 do 10) i 22 tvrdnje kojima se ispituje kvalitet života u četiri različita domena: 7 tvrdnji za domen fizičkog zdravlja (raspon skorova od 7 do 35), 6 tvrdnji za domen psihološkog zdravlja (raspon skorova od 6 do 30), 2 tvrdnje za domen socijalnih odnosa (raspon skorova od 2 do 10) i 7 tvrdnji iz domena okruženja (raspon sirovih skorova od 7 do 35). Za davanje odgovora korišćena je petostepena skala Likertovog tipa, gde je 1 označavalo najmanje slaganje sa tvrdnjom a 5 najveće slaganje. Ukupni sirovi skorovi za svaki od domena dobijeni su sabiranjem odgovora na svim tvrdnjama

¹⁶ Biljana Maričić, *Budućnost starenja – Pravci razvoja socijalne zaštite starih ljudi u zajednici*, nav. delo, str. 188–189.

¹⁷ Branislava Knežić, Vojin Vidanović, *Socijalna zaštita i briga o starima*, nav. delo, str. 301.

koje dati domen obuhvata, tako da veći skor označava bolji kvalitet života. Potom su ovi sirovi skorovi linearno transformisani u skalu od 0 do 100 prema formuli koja je data u WHOQOL-BREF. Na zahtev Ustanove Gerontološki centar Beograd – Dom Voždovac, skala je modifikovana na taj način što su iz upitnika uklonjena pitanja koja su se odnosila na: komorbiditet, zadovoljstvo seksualnim životom i zadovoljstvo uslugama transporta. Pouzdanost instrumenta u ovom istraživanju analizirana je po modelu interne konzistentnosti i izražena je Kronbahovim a koeficijentom. Pouzdanost celog upitnika je visoka ($\alpha = 0,919$).

Statistička obrada podataka obavljena je uz pomoć statističkog softverskog paketa SPSS 21, pri čemu su korišćene frekvencije i procenti, mere dekskriptivne statistike, t-test za zavisne uzorke, χ^2 test i jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA).

REZULTATI SA DISKUSIJOM

Deskriptivna statistika i struktura uzorka ispitanika u pogledu ispitivanih sociodemografskih karakteristika prikazana je u Tabeli 1. Uzorak istraživanja je činilo 42 ispitanika, uz relativno podjednaku polnu zastupljenost (22 (52,4%) ispitanika ženskog i 20 (47,6%) ispitanika muškog pola). Starost ispitanika kretala se u rasponu od 62 do 89 godina, sa prosečnom vrednošću od 78,38 godina ($SD = 6,871$). Između muškaraca i žena koji su obuhvaćeni uzorkom nisu evidentirane razlike ($t = -1,131$, $df = 30,622$, $p = 0,267$, za neujednačene varijanse između grupa). U cilju lakše analize podataka ispitanici su prema medijani razvrstani u dve jednakе uzrasne grupe. Prvu grupu činili su ispitanici mlađi od 80 godina, a drugu grupu ispitanici stariji od 80 godina u odnosu na datum ispitivanja. S obzirom na nivo obrazovanja najveći procenat ispitanika ima završenu srednju školu (52,4%), slede ispitanici koji imaju višu školu (26,2%), zatim oni sa visokim obrazovanjem (16,7%), dok je najmanje onih sa završenom osnovnom školom (po 4,8%). Kada je u pitanju bračni status najveći broj ispitanika su udovci/udovice (57,1%), zatim slede razvedeni (26,2%), potom slobodni (11,9%), dok je ispitanika koji su u bračnoj/vanbračnoj zajednici najmanje (4,8%). Na osnovu vrednosti entropije za ispitivane kategoričke varijable možemo reći da je raznolikost uzorka u pogledu pola velika jer je dobijena entropija blizu maksimalne vrednosti entropije za dihotomnu kategoričku varijablu. Ovo nije slučaj sa varijablama nivo obrazovanja i bračni status, gde je relativna proporcija ispitanika u kategorijama srednja škola i udovac/udovica značajno veća u odnosu na ostale kategorije varijabli, odnosno kategorije srednja škola i udovac/udovica su najzastupljenije u odnosu na ostale kategorije varijabli ($\chi^2 = 20,667$, $df = 3$, $p = 0,000$; $\chi^2 = 27,413$, $df = 3$, $p = 0,000$) (Tabela 1). Daljom analizom, a na osnovu vrednosti Kramerovog koeficijenta, utvrđeno je da su asocijacije među ispitivanim kategoričkim

varijablama pol, nivo obrazovanja i bračni status u ispitanom uzorku slabo izražene i nisu statistički značajne (Tabela 2).

Tabela 1. Deskriptivna statistika i struktura uzorka ispitanika u pogledu ispitanih socio-demografskih karakteristika

Varijable	N	%	χ^2	p	Pokazatelji centralne tendencije	Pokazatelji varijabilnosti
Godine					M = 78,38	SD = 6,879
<80	21	50,0	0,000	1	Mod = 2	H = 0,692 (0-0,693)
>80	21	50,0				
Pol						
Muški	20	47,6	0,095	0,758	Mod = 2	H = 0,692 (0-0,693)
Ženski	22	52,4				
Bračni status						
slobodan/na	5	11,9	27,413	0,000	Mod = 4	H = 1,070 (0-1,386)
(van)bračna zajednica	2	4,8				
razveden/a	11	26,2				
udovac/ica	24	57,1				
Nivo obrazovanja						
osnovna škola	2	4,8	20,667	0,000	Mod = 2	H = 1,134 (0-1,386)
srednja škola	22	52,4				
viša škola	11	26,2				
visoko obrazovanje	7	16,7				

Napomena: N i % – frekvence i procenat ispitanika u odgovarajućoj kategoriji varijable; χ^2 – Hi – kvadrat test o uniformnoj raspodeli kategorija varijable; p – nivo značajnosti; M – aritmetička sredina, Mod – modus, SD – standardna devijacija; H – entropija; u zagradama su prikazane minimalne i maksimalne vrednosti entropije za datu kategoričku varijablu

Tabela 2. Asocijacija ispitivanih kategoričkih varijabli

Varijable	V	p
pol-nivo obrazovanja	0,087	0,956
pol-bračni status	0,455	0,033
bračni status-nivo obrazovanja	0,322	0,160

Napomena: V – Kramerov V koeficijent asocijacije; p – nivo značajnosti

Aritmetičke sredine i standardne devijacije skorova na pojedinačnim domenima i na upitniku u celini prema polu, uzrastu, bračnom statusu i nivou obrazovanja prikazane su u Tabeli 3. Rezultati jednosmerne ANOVE sa neponovljenim faktorima pokazuju da među ispitanicima nema statistički značajne razlike u samoproceni kvaliteta života u različitim domenima kada se oni porede po polu, uzrastu, nivou obrazovanja i po bračnom statusu (Tabela 3).

Tabela 3. Rezultati jednofaktorske analize varijanse uticaja pola, starosti, nivoa obrazovanja i bračnog statusa na procenu kvaliteta života u različitim domenima

Nezavisna varijabla	OPK M ± SD	DFZ M ± SD	DPZ M ± SD	DSO M ± SD	DO M ± SD	Ukupan skor M ± SD
Pol						
Muški	53,75±17,25	55,36±16,65	50,00±15,53	65,00±20,11	50,00±13,06	53,13±11,87
Ženski	63,64±19,25	58,60±21,67	57,20±15,06	69,89±16,16	57,79±16,92	59,38±15,24
F, df=1	3,047	0,292	2,322	0,740	2,750	2,167
p	0,089	0,592	0,135	0,395	0,105	0,149
Godine						
>80	52,98±19,72	57,99±20,70	51,39±18,70	70,83±14,97	53,40±19,71	55,65±15,82
<80	64,88±16,11	56,12±18,22	56,15±11,53	64,29±21,02	54,76±10,25	57,14±12,11
F, df=1	4,587	0,097	0,987	1,352	0,079	0,117
p	0,083	0,757	0,326	0,252	0,780	0,734
Bračni status						
slobodan/a	47,50±10,46	64,29±11,01	49,17±21,12	65,00±10,46	42,14±14,81	52,71±8,35

vanbračna zajednica	43,75±8,84	37,50±7,58	39,58±8,84	75,00±0,00	37,50±12,63	41,67±8,34
razveden/a	64,77±20,78	63,96±15,85	61,74±10,34	71,59±13,80	59,09±14,76	62,69±11,01
udovac/ica	59,90±18,79	54,02±21,28	52,26±15,73	65,63±21,88	55,65±14,85	55,51±15,37
F, df=3	1,479	1,667	1,854	0,391	2,442	1,729
p	0,236	0,190	0,154	0,760	0,079	0,177
Nivo obrazovanja						
OŠ	75,00±0,00	46,43±25,25	50,00±5,89	68,75±8,34	44,64±12,63	51,04±13,26
SŠ	56,25±18,80	54,06±21,07	50,00±19,16	68,18±19,57	51,46±16,45	53,65±15,73
VŠ	64,77±14,60	63,31±12,98	60,98±7,04	62,50±20,92	59,09±13,21	61,55±10,27
Visoko obrazovanje	53,57±24,70	59,69±21,20	55,36±10,95	73,21±11,24	57,14±16,50	58,40±13,93
F, df=3	1,199	0,797	1,317	0,494	0,922	0,934
p	0,323	0,503	0,283	0,689	0,439	0,434

Napomena: M – aritmetička sredina skorova za dati nivo kategoričke varijable;

SD – standardna devijacija skora za dati nivo kategoričke varijable; F – F test;

df – broj stepeni slobode; p – nivo značajnosti F statistika; Domen kojem

tvrđnja pripada: OPK – opšti kvalitet života, DFZ – domen fizičkog zdravlja,

DPZ – domen psihičkog zdravlja, DSO – domen socijalnih odnosa, DO –

domen okruženja; OŠ – osnovna škola; SŠ – srednja škola; VŠ – viša škola.

Dalja analiza rezultata pokazala nam je da prosečan ukupan skor dobijen na celom uzorku iznosi 56,4 (SD = 13,93). Najniži prosečan skor dobijen je za domen psihičkog zdravlja (M = 53,77, SD = 15,53), dok je najviši prosečan skor evidentiran za domen socijalnih odnosa (M = 67,56, SD = 18,33), što nas navodi na to da su ispitanici obuhvaćeni uzorkom najzadovoljniji svojim socijalnim odnosima, a najmanje zadovoljni svojim psihičkim stanjem. Analizom dostupne, kako domaće tako i inostrane, literature nailazimo na podatke koji su delimično u skladu sa našim nalazima. Tačnije, u većini istraživanja analizirana je i varijabla koja se odnosila na prisustvo/odsustvo bolesti na kvalitet života starijih osoba. U našem istraživanju ti podaci su izostavljeni (o uslovima realizacije istraživanja bilo je reči u delu Metodologija istraživanja). Poštujući zahteve ustanove u kojoj je istraživanje realizovano, ipak smatramo da bi podaci o prisustvu/odsustvu bolesti ispitanika dali obuhvatniji uvid u kvalitet života starijih osoba, jer je kvalitet života u isto vreme i objektivan i subjektivan, pri čemu je svaki domen sastavljen od sedam područja: materijalnog blagostanja, zdravlja, produktivnosti, intimnosti, sigurnosti, blagostanja

zajednice i emocionalnog blagostanja.¹⁸ Grupa autora je sprovedla istraživanje koje je obuhvatilo 200 osoba starosti 60 i više godina sa ciljem da utvrde vezanost između sociodemografskih karakteristika i kvaliteta života starijih osoba. Ispitanici su živeli u Gerontološkom centru u Novom Sadu, a za prikupljanje podataka korišćen je WHOQOL-BREF. Rezultati su pokazali da starost, obrazovanje i bračni status ne utiču na domen fizičkog i psihološkog zdravlja i domen okoline kvaliteta života i ovakvi istraživački nalazi u skladu su sa našim rezultatima. Rezultati su analizirani i u odnosu na prisustvo bolesti, te je više od dve trećine ispitanika izjavilo da su u trenutku istraživanja bili bolesni, a skoro polovina njih (48,8%) imala je kardiovaskularnu bolest, 18,5% mišićnokoštanu, 9,6% bolest endokrinih žlezda i 5,9% neurološku bolest. Ispitanici koji su izjavili da su bolesni imali su značajno niže srednje vrednosti skora fizičkog i psihološkog zdravlja i domena okoline. Istraživanje je pokazalo da se prisustvo bolesti pokazalo kao značajan faktor koji utiče na kvalitet života.¹⁹ Na uzorku od 497 ispitanika oba pola, starosti 65–92 godine, Jaradić, Stanojević i Radović (2014) su sprovedli istraživanje sa ciljem da se ispita kvalitet života i depresivnost starijih osoba u Srbiji, u relaciji sa različitim socio-demografskim odlikama. Od sociodemografskih karakteristika istraživači su ispitivali pol, godine starosti, stepen obrazovanja, bračno stanje i visinu prihoda. Dobijeni rezultati su pokazali da je kvalitet života starijih osoba u Srbiji u okviru prosečnih vrednosti, a depresivnost na nivou blage depresivnosti. Pol ispitanika i bračni status pokazali su se kao značajne determinante samo nekih aspekata kvaliteta života, dok su starost, obrazovni nivo, visina prihoda i postojanje neke hronične bolesti povezani sa mnogo većim brojem ispitanih aspekata kvaliteta života i depresivnosti, te ovakvi nalazi i nisu u skladu sa rezultatima dobijenim u našem istraživanju. Postojanje hronične bolesti pokazalo se kao značajna determinanta razlike u pogledu brojnih aspekata kvaliteta života. Ispitanici koji su imali dijagnozu hronične bolesti pokazalo se da su manje zadovoljni životom uopšte, da imaju lošije zdravlje, niži nivo nezavisnosti, niže zadovoljstvo prema ukućanima i okolini, niži nivo blagostanja, manje su zadovoljni svojim finansijama u odnosu na ispitanike koji ne boluju od hronične bolesti.²⁰

---

¹⁸ Marija Lovreković, Zdravka Leutar, „Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne osobe u Zagrebu”, *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologiska istraživanja okoline*, 2010, Vol. 19, br. 1, str. 55–79.

¹⁹ Sonja Čanković, Eržebet Ač Nikolić, Vesna Mijatović Jovanović, Svetlana Kvrgić, Sanja Harhaji, Ivana Radić, „Kvalitet života starih osoba koji žive u gerontološkom centru”, *Vojnosanitetski pregled*, 2016, Vol. 73, br. 1, str. 42–46.

²⁰ Biljana Jaredić, Dragana Stanojević, Olivera Radović, „Socio-demografske karakteristike kao determinante kvaliteta života i depresivnosti starih u Srbiji”, *Zbornik*

Bez obzira na kulturološke, ekonomske, političke, socijalne i sve druge razlike, rezultati našeg istraživanja delimično su u skladu sa rezultatima istraživanja sprovedenih i Indiji i Iranu. Naime, u Indiji je 2012. godine realizovano istraživanje na uzorku od 476 osoba starijih od 60 godina. Cilj je bio da se ispita kvalitet života kod populacije starijih osoba koja živi u ruralnom području Tamilnadua, kao i da se izdvoje faktori koji utiču na kvalitet njihovog života. Korišćen je WHOQOL-BREF, a rezultati su pokazali da je ukupna srednja vrednost za sve ispitanike iznosila $47,59 \pm 14,56$, što je pokazalo da je stanovništvo imalo umeren kvalitet života. Najviši rezultat bio je za domen socijalnih odnosa sa aritmetičkom sredinom 56,6 i standardnom devijacijom 19,56, a najniži za domen fizičko zdravlje ($AS = 45$ i $SD = 11,84$).²¹ U Iranu, ispitanici muškog pola visoko su ocenili kvalitet svog života, što je i očekivano znaajući da postoje jako velike razlike između muškaraca i žena, odnosno da žene imaju brojna ograničenja i obaveze za razliku od ispitanika suprotnog pola. Značajne razlike u kvalitetu života primećene su kod osoba koje su imale kardiovaskularne bolesti, gastrointestinalne bolesti, respiratorne bolesti i oštećenja vida. Nije pronađena statistički značajna razlika u pogledu različitih aspekata kvaliteta života i starosti.²²

ZAKLJUČAK

Dobijeni rezultati pokazuju da među ispitanicima nema statistički značajne razlike u samoproceni kvaliteta života u različitim domenima kada se oni porede po polu, starosti, nivou obrazovanja i bračnom statusu, odnosno da ispitivane sociodemografske karakteristike ispitanika koji se nalaze u institucionalnom smeštaju u Domu Voždovac nisu determinante ispitivanih aspekata kvaliteta života. Ispitanici obuhvaćeni uzorkom su generalno zadovoljni kvalitetom života u većini ispitivanih domena. Smatramo da su dobijeni rezultati neočekivani, budući da se radi o starijoj populaciji za koju se prepostavlja da ima određene karakteristike koje mogu biti prediktori kvaliteta života. Od svih ispitivanih domena, najniži prosečan skor dobijen je za domen Psihološkog zdravlja ($M = 53,77$, $SD = 15,53$), dok je najviši dobijeni prosečni skor za

radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini, 2014, Vol. XLIV, br. 2, str. 243–264.

²¹ Nagarani Sowmiya, "A Study on Quality of Life of Elderly Population in Mettupalayam, A Rural Area of Tamilnadu", *National Journal of Research in Community Medicine*, 2012, Vol. 1, no. 3, pp. 123–177.

²² Yaser Khaje Bishak, Laleh Payahoo, Bahram Pourghasem, Mohammad Jafarabadi, "Assessing the Quality of Life in Elderly People and Related Factors in Tabriz, Iran", *Journal of Caring Sciences*, 2014, Vol. 3, no. 4, pp. 257–263.

domen Socijalnih odnosa ($M = 67,56$, $SD = 18,33$). Ovaj rezultat možemo objasniti činjenicom da ispitanici obuhvaćeni uzorkom žive u domu gde imaju društvo svojih vršnjaka, zajedničke prostorije za druženje, niz zajedničkih aktivnosti i prilagođenih sadržaja, te stoga i visoko ocenjuju kvalitet svojih socijalnih odnosa. Mišljena smo da je jedno od ograničenja ovog istraživanja relativno mali uzorak, ako znamo da u populaciju starijih ima daleko više osoba od broja iz našeg uzorka. Ovo ograničenje nas limitira u donošenju generalizovanih zaključaka. Međutim, ako uzorak posmatramo na nivou ustanove u kojoj je istraživanje sprovedeno, onda dobijeni rezultati pokazuju da na starije osobe boravak u institucionalnom smeštaju ima i više nego pozitivne efekte na njihov kvalitet života.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Berat Svetlana, *Procena funkcionalnih sposobnosti starih osoba obolelih od malignih oboljenja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2015, str. 4.
- [2] Cummins Robert, "The second approximation to an international standard for life satisfaction", *Social Indicators Research*, 1998, Vol. 43, no. 3, pp. 307–334.
- [3] Čanković Sonja, Ač Nikolić Eržebet, Mijatović Jovanović Vesna, Kvrgić Svetlana, Harhaji Sanja, Radić Ivana, „Kvalitet života starih osoba koje žive u gerontološkom centru”, *Vojnosanitetski pregled*, 2016, Vol. 73, br. 1, str. 42–46.
- [4] Delhey Jan, Bohnke Petra, Habich Roland, Wolfgang Zapf, "Quality of life in a European Perspective: The EUROMODULE as a New Instrument for Comparative Welfare Research", *Social Indicators Research*, 2002, Vol. 58, no. 1, pp. 161–175.
- [5] Ilić Ivana, Milić Ivona, Aranđelović Mirjana, „Procena kvaliteta života – sadašnji pristupi”, *Acta Medica Medianae*, 2010, Vol. 49, br. 4, str. 52–56.
- [6] Jaredić Biljana, Stanojević Dragana, Radović Olivera, „Socio-demografske karakteristike kao determinante kvaliteta života i depresivnosti starih u Srbiji”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini*, 2014, Vol. XLIV, br. 2, str. 243–264.
- [7] Knežić Branislava, Vidanović Vojin, „Socijalna zaštita i briga o starima”, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 2011, Vol. XXX, br. 1–2, str. 291–305.
- [8] Khaje Bishak Yaser Payahoo, Laleh Pourghasem, Bahram Jafarabadi, Mohammad, "Assessing the Quality of Life in Elderly People and Related Factors in Tabriz, Iran", *Journal of Caring Sciences*, 2014, Vol. 3, no. 4, pp. 257–263.
- [9] Leutar Zdravka, Štambuk Ana, Rusac Silvija, „Socijalna politika i kvaliteta života starijih osoba s tjelesnim invaliditetom”, *Revija za socijalnu politiku*, 2007, Vol. 14, br. 3–4, str. 327–346.

- [10] Lovreković Marija, Leutar Zdravka, „Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne osobe u Zagrebu”, *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 2010, Vol. 19, br. 1, str. 55–79.
- [11] Maričić Biljana, „Budućnost starenja – Pravci razvoja socijalne zaštite starih ljudi u zajednici”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 2010, br. 131, str. 87–198.
- [12] Matković Gordana, Stanić Katarina, *Socijalna zaštita u starosti: Dugotrajna nega i socijalne penzije*. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd: Centar za socijalnu politiku, Vlada Republike Srbije: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, 2010, str. 11.
- [13] Nedović Goran, Sretenović Ivana, Stanislavljević Jelena, „Psihološki domen kvaliteta života osoba sa cerebralnom paralizom”, *Beogradska defektološka škola*, 2013, Vol. 19, br. 3, str. 485–496.
- [14] „Procena stanovništva, po starosti i polu (početak, sredina i kraj godine)”, *Republički zavod za statistiku, Republika Srbija*. Dostupno preko: <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18010403?languageCode=sr-Latn>, (pristupljeno 13. 11. 2019).
- [15] Sowmiya Nagarani, “A Study on Quality of Life of Elderly Population in Mettupalayam, A Rural Area of Tamilnadu”, *National Journal of Research in Community Medicine*, 2012, Vol. 1, no. 3, pp. 123–177.
- [16] Stojanović Snežana, van der Vilen Hans, *Priručnik za pružače socijalnih usluga za osobe sa intelektualnim teškoćama u Srbiji*. Beograd: Balkanski fond za lokalne inicijative, 2011, str. 9.
- [17] Zdravković Goran, „Demografske promene stanovništva Srbije između dva popisa, 2002–2011. godine”, *Timočki medicinski glasnik*, 2016, Vol. 41, br. 4, str. 293–301.
- [18] World Health Organization, *The world health report: life in 21 centry-a vision for all*. Geneva: World Health Organization, 1998.

Ivana Sretenović & Goran Nedović

QUALITY OF LIFE OF ELDERLY PEOPLE IN THE INSTITUTIONAL ACCOMMODATION IN RELATION TO SOCIODEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS

Abstract

This paper was aimed at assessing the quality of life of elderly people in institutional accommodation in relation to certain socio-demographic characteristics. The survey sample was formed from 42 respondents, both sexes, aged 62 to 89, who were beneficiaries of the services of the Center for the Gerontological Center – Day Care Center Voždovac. Data were collected with an instrument for assessing the quality of life recommended by the

World Health Organization (WHOQOL-BREF, shorter version). The results show that among the respondents there is no statistically significant difference in self-assessment of quality of life in different domains when compared to sex, age, education level and marital status. The lowest average score was obtained for the domain of psychological health ($M = 53.77$, $SD = 15.53$), while the highest average score was registered for the domain of social relations ($M = 67.56$, $SD = 18.33$), which tells us that the sample respondents are most satisfied with their social relationships, and least satisfied with their psychological state.

Key words:

general domain of quality of life, elderly people, aging, gerontology center; institutional accommodation.

Vuk Lazić*

Institut za međunarodnu politiku i privrednu

Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi**

Apstrakt

Članak razmatra posledice uvođenja predsedničkog uređenja na ključna polja političkog sistema Turske, utvrđujući pritom potencijalne pogodnosti, ali i izazove i opasnosti novih ustavnih rešenja. Uvodni deo rada rasvetljava ključne pravce, prelomne momente i akutne probleme dosadašnjeg razvoja političkog sistema, s akcentom na evoluciju njegovog predsedničkog elementa. Centralni deo članka posvećen je političkom kontekstu uvođenja predsedničkog sistema i analizi uticaja novih ustavnih odredbi na institucionalne i vaninstitucionalne aspekte političkog sistema Turske. Autor uviđa dvostruki potencijal ustavnih amandmana koji ujedno može da doprinese većoj funkcionalnosti i efikasnosti sistema, ali i da ozbiljno ugrozi njegov legitimitet, osetljivu ravnotežu i krhklu političku stabilnost.

Ključne reči:

Turska, politički sistem, predsednički sistem

---

* vuk.lazic@diplomacy.bg.ac.rs

** Rad predstavlja deo naučnog projekta „Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: Strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima – spoljнополитички, међunarодни економски, правни и безбедносни аспекти”, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. 179029).

RAZVOJ POLITIČKOG SISTEMA TURSKE

Tokom razvoja političkog sistema Turska nikada nije postigla visok stepen demokratičnosti, osnovnih i manjinskih prava i sloboda, ali ni trajniju stabilnost i efikasnost političkog poretka. Duboki društveni rascepi zasnovani na identitetskim činiocima stalni su uzrok nestabilnosti, što uz osnovne odlike političke kulture pogoduje razvoju prevratničkih tendencija u okviru političkog sistema. Nakon neuspešne konstitucionalizacije iz osmanskog perioda (1876. i 1908), Velika narodna skupština donela je prvi Ustav savremene Turske (1921) kojim je uspostavljen skupštinski sistem. Iako Ustav nije predviđao funkciju predsednika države, u političkom sistemu dominirala je ličnost predsednika skupštine.¹ Nedugo zatim, novim ustavom (1924) prvi put je uvedena institucija predsednika države, koga je kao jedini predstavnik narodnog suvereniteta birala skupština.² Uprkos formalnoj premoći skupštine, u praksi je dominirala izvršna vlast na čelu sa predsednikom. Kontrola vladajuće i ujedno jedine partije i liderška harizma učinili su prve predsednike znatno snažnijim u odnosu na ustavom predviđenu ceremonijalnu ulogu. Istražujući ovaj period veliki broj turskih autora smatra da je elitistički način uvođenja demokratskih ideja prouzrokovao složene posledice na budući razvoj političkog sistema.³

Pojava novih političkih partija i održavanje prvih višestranačkih izbora (1946) snažno su uticali na unutrašnju dinamiku, stabilnost izvršne vlasti, ali i čitavog političkog sistema. Zategnuti politički odnosi kulminirali su vojnim pučem (1960) i novim ustavom (1961), kojim je ukinut skupštinski i uspostavljen klasičan parlamentarni sistem. Prva koaliciona vlada formirana je upravo u ovom periodu. Vlada je kao nosilac izvršne vlasti bila kolektivno odgovorna parlamentu, dok su formalna ovlašćenja predsednika i dalje bila više ceremonijalne nego izvršne prirode. Pored toga, ustavna odredba o nespojivosti predsedničke i stranačke funkcije i zadatak zaštite integriteta nacije uzdizali su predsednika iznad svakodnevne politike.⁴

¹ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, Springer, 2011, pp. 5–6.

² Ibidem, pp. 6–7.

³ Ahmet Erdi Öztürk and Gözaydın İştir, “Turkey’s constitutional amendments: a critical perspective”, *Research and Policy on Turkey*, Vol. 2, no. 2, 2017, pp. 211–213.

⁴ Predsednik proglašava zakone, vrši pomilovanja, predsedava Savetom ministara i donosi dekrete u skladu sa principom premapotpisa. Predsednik na predlog premijera imenuje članove vlade, koje nakon toga ne može da smeni. Pritom, on je posedovao i ograničeno pravo raspuštanja skupštine. Levent Gönenc, “Presidential elements in government: Turkey”, *European Constitutional Law Review*,

Tokom ovog perioda u nameri održavanja *statusa quo* i balansiranja izvršne vlasti ustanovljena su tri nova veto igrača: Gornji dom Velike narodne skupštine, Ustavni sud i Savet za nacionalnu bezbednost.⁵ Na ovaj način uspostavljena je parlamentarna, pravosudna i vojna kontrola ne samo izvršne vlasti, već i ukupnog političkog procesa i čitavog sistema.⁶ Tutorski mehanizam dodatno je razvijen nakon donošenja ustavnih amandmana (1971. i 1973).⁷

Parlamentarni sistem ubrzao je pokazao jedan od njegovih osnovnih nedostataka. Politička neuravnoteženost obeležena kratkotrajnim i nestalnim koalicijama prouzrokovala je nestabilnost izvršne vlasti, što je umanjilo sposobnost određenja i efikasnog sprovođenja nacionalnih politika. U ovom periodu (1961–1979) na vlasti je bilo jedanaest koalicionih i jedna manjinska vlada. Kroz niz pokazatelja Mehmet Kanatli (Mehmet Kanatli) zaključuje da se problem česte smene vlada, kao nedostatak imantan parlementarnom sistemu, jasno iskazao u slučaju Turske, dok Kemal Gozler (Kemal Gözler) smatra da parlementarni sistem nije doprineo razvoju demokratičnosti i inkluzivnosti, već da je, nasuprot tome, proizveo kratkotrajne, nestabilne i neefikasne vlade.⁸ Upravo tokom sedamdesetih godina Partija nacionalnog poretka i Partija nacionalnog spasa iznele su prve predloge za uvođenje predsedničkog sistema, za koji se u cilju povećanja reformskih kapaciteta izvršne vlasti snažno zalagao i Alparslan Turkes (Alparslan Türkeş), osnivač Nacionalističkog pokreta (MHP), u svojoj knjizi *Fundamentalne ideje*.⁹

Vol. 4, no. 3, 2008, pp. 495–499; *Constitution of the Turkish Republic*, Ankara, 1961. Dostupno na: <http://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>, (pristupljeno 21. 09. 2018).

- ⁵ Dok je zbog narušavanja sekularnog poretka Ustavni sud izričao presude o zabranjenju rada političkih partija i zabranjivao pojedincima obavljanje javnih funkcija i ukidao pravo kandidovanja, osnivanje Saveta za nacionalnu bezbednost institucionalno je zaokružilo i legalizovalo dominaciju vojske negirajući na taj način demokratsko načelo civilne kontrole. Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, op. cit., p. 12.
- ⁶ Za razliku od prve dve, vojna kontrola nije odlika demokratskih sistema. Dominantnu ulogu vojske potvrđuje i činjenica da su sva tri predsednika u ovom periodu (1961–1980) bili visoki oficiri vojske. Valentina Rita Scotti, “Presidentialism in Turkey, A first appraisal of 2017 Constitutional Reform”, Vol. 30, no. 2, *DPCE Online*, 2017, pp. 253–254.
- ⁷ Davanjem ovlašćenja Savetu ministara da donosi uredbe (1971–1973) ustavne promene osnažile su samo jednu glavu izvršne vlasti.
- ⁸ Mehmet Kanatli, “The practicability of the presidential system in Turkey and the discussions over never ending dreams of democracy”, Vol. 3, no. 2, 2016, p. 119.
- ⁹ “Turkey’s Constitutional Reform: a review of constitutional history, current parliamentary system and proposed presidential system”, No. 4, *TRT World*, 2017, p. 9.

Nedugo zatim usledio je novi vojni puč (1980), nakon koga je donet novi ustav (1982), koji se uz brojne izmene i danas nalazi na snazi. Kao i u prethodnom slučaju, u procesu izrade ustavnih rešenja dominantnu ulogu imala je vojska, dok je naknadni referendum sproveden u izuzetno napetoj atmosferi.¹⁰ Postoje indicije da su ustavotvorci razmišljali o uvođenju predsedničkog sistema, od čega se navodno odustalo zbog straha vojske od gubitka političkog uticaja. Na kraju je odlučeno da se, pored ukidanja bikameralne strukture parlamenta, dodatno osnaže ovlašćenja vlade, ali i predsednika države.¹¹

U nadi da će ublažiti sistemske nedostatke ustavotvorci su se opredeliли за parlamentarni sistem sa osnaženom ulogom predsednika. Za razliku od prethodnih rešenja, predsednik je dobio znatno šira ovlašćenja u zakonodavnoj, izvršnoj i sudskoj oblasti.¹² Ipak, njegovu autonomnu moć ograničavao je princip premapotpisa. Generalno je važilo pravilo da je u situacijama kada je uživao podršku parlamenta predsednik bio moćniji u odnosu na ustavom predviđenu ulogu, dok se u suprotnom povećavala mogućnost njegovog sukoba sa premijerom, čemu su dodatno doprinisile suprotstavljenе političke pozicije i različita dužina njihovih mandata. Iako pojedini autori ovaj sistem određuju kao polupredsednički, izostanak direktnog izbora i relevantnog de-lokruga autonomnih ovlašćenja predsednika čine ga parlamentarnim sistemom sa izraženom ulogom predsednika.

Uopšteno posmatrano, u cilju očuvanja poretku, kemalističke snage stvorile su rigidne, statične i okoštale oblike kontrole političkog procesa koje su karakterisali sve niži stepen legitimite i sposobnosti određenja i sproveđenja nacionalnih politika. Dok je uvođenje novih aktera sa snažnim ovlašćenjima od Ustavnog suda do Saveta za nacionalnu bezbednost zakomplikovalo ionako složenu tursku političku jednačinu, tutorstvo lišeno društvene podrške

¹⁰ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, op. cit., p. 16.

¹¹ Valentina Rita Scotti, "Presidentialism in Turkey, A first appraisal of 2017 Constitutional Reform", op. cit., pp. 25–258.

¹² Zakonodavna ovlašćenja obuhvatala su: pravo veta, predlaganje izmene ustava, podnošenje žalbe Ustavnom суду, raspuštanje Skupštine u skladu sa ustavom, dok su izvršna obuhvatala: imenovanje premijera i prihvatanje njegove ostavke, imenovanje i razrešenje ministara na predlog premijera, predsedavanje Savetom ministara i sazivanje vanrednih sednica, ratifikovanje i proglašavanje međunarodnih ugovora, obavljanje funkcije Vrhovnog vojnog komandanta u ime Skupštine, imenovanje načelnika Generalštaba, donošenje odluke o mobilizaciji, proglašavanje vanrednog stanja, donošenje uredbi sa zakonskom snagom u skladu sa odlukama Saveta ministara, imenovanje rektora univerziteta itd. Od sudskih ovlašćenja najznačajnije je bilo pravo imenovanja najviših nosilaca pravosudnih funkcija od članova Ustavnog suda, Državnog veća, Vrhovnog saveta sudsija i Vrhovnog saveta državnih tužilaca, do glavnog javnog tužioca i njegovog zamenika.

i političke moći nije dovelo do veće efikasnosti niti trajnije stabilnosti političkog poretka.

U uslovima imanentne nestabilnosti evoluciju političkog sistema Turske odlikovali su duboki diskontinuiteti praćeni oružanim sukobima (od 1978), vojnim pučevima i krupnim ustavnim reformama. Njegov razvoj obeležila su tri vojna puča (1960, 1971, 1980) praćena sa dva nova ustava, tzv. mirni puč (1997) i neuspešni državni udar (2016). Od 1961. godine do danas formirano je 20 koalicionih vlada, od kojih je prva (1961) trajala svega sedam meseci, a najduža tri i po godine (1999–2002). U nedovoljno demokratskim uslovima sprovedeno je šest referenduma. Politički sistem pretrpeo je značajne izmene od skupštinskog, preko klasičnog parlamentarnog (1961) i parlamentarnog sa izraženom funkcijom predsednika (1982), do polupredsedničkog (od 2007).

PREDSEDNIČKI ELEMENT U POLITIČKOM SISTEMU TURSKE NAKON 1982. GODINE

Paralelno sa formalnim proširenjem predsedničkih ovlašćenja (1982) stasala je nova generacija političkih snaga koja je prouzrokovala krupne promene ne samo u stilu obavljanja javnih funkcija, a naročito predsedničke, već i u prirodi odnosa između ključnih aktera političkog sistema. Alan Siarof (Alan Siaroff) na osnovu devet kriterijuma određenja kapaciteta moći predsednika zaključuje da predsednik Turske u periodu 1961–1982. godine ispunjava za parlamentarni sistem visoka dva kriterijuma (predsedavanje Savetom ministara i pravo veta), dok nakon 1982. godine ispunjava još jedan – imenovanje visokih državnih funkcionera.¹³

Ovu fazu razvoja političkog sistema Turske obeležila je snažna tendencija jačanja faktičke moći predsednika, naročito nakon 1989. godine. U tom smislu izvesnu prekretnicu predstavljao je mandat Turguta Ozala (Turgut Özal, 1989–1993) obeležen snažnim aktivizmom, oslanjanjem na izbornu snagu i čestim prekoračenjem ustavnih ovlašćenja.¹⁴

Disproporcionalno jačanje legitimacijskog osnova i političke moći predsednika u odnosu na normativni okvir njegove funkcije proizvelo je, posred nestalnih koalicija, novi izvor nestabilnost. U ovim okolnostima bicefalna struktura izvršne vlasti pružila je institucionalni okvir za vođenje političkog sukoba između premijera i predsednika koji je katkad pretio da dovede

---

¹³ Alan Siaroff, "Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction", *European Journal of Political Research*, Vol. 42, no. 3, 2003, p. 302.

¹⁴ Levent Gönenç, "Presidential elements in government: Turkey", *European Constitutional Law Review*, op. cit., pp. 506–510.

do blokade čitavog sistema. Od 1991. godine sve su češći sporovi i sukobi na ovoj relaciji, najčešće oko delokruga ovlašćenja ovih aktera i načina njihovog sprovođenja.

Prve nesuglasice bile su vidljive između predsednika Kenana Evrena (Kenan Evren, 1980–1998) i premijera Turguta Ozala (1983–1989), dok je prvi ozbiljniji politički sukob zabeležen između premijera Sulejmana Demirela (Süleyman Demirel) i predsednika Ozala oko pitanja prvenstva u vođenju države i imenovanja visokih državnih funkcionera (1992).¹⁵ Upravo je Ozal bio prvi predsednik koji se krajem osamdesetih godina zalagao za uvođenje predsedničkog uređenja, kao rešenja za inertnost postojećeg parlamentarnog sistema.¹⁶ Iako se Ozalov naslednik Sulejman Demirel (1993–2000) više oslanjao na parlamentarnu podršku i njegov mandat obeležio je politički sukob (1997) sa premijerom Erbakonom (Necmettin Erbakan) oko podnošenja ostavke vlade.¹⁷ Demirel se takođe zalagao za uvođenje predsedničkog sistema, što je pravdao potrebom za većom sposobnošću izvršne vlasti koja bi omogućila stabilnost i konsolidaciju demokratije.¹⁸

Neslaganja na relaciji predsednik–premijer bila su prisutna i u okolnostiima kada su oni delili isti pogled na svet (2001), kao u slučaju sukoba između premijera Buleta Ečevita (Bülent Ecevit) i predsednika Ahmeta Sezera (Ahmet Sezer).¹⁹ Najzad, primer sukoba između predsednika Ozala i premijera Mesuta Yilmaza (Mesut Yilmaz), kao i između Erdogana i Ahmeta Davutoglua pokazuju da ni ista stranačka pripadnost nije garancija međusobno dobrih odnosa.

Problem funkcionisanja dvoglave egzekutive u Turskoj Osman Fedai (Osman Fedai) pripisuje neusklađenosti ovog institucionalnog rešenja i njemu svojstvene prakse sa odlikama turske političke kulture koja favorizuje

¹⁵ Spor je okončan presudom Ustavnog suda koja je predsedniku zabranila da iz političkih razloga blokira imenovanja visokih funkcionera. *Ibidem*, pp. 506–510.

¹⁶ Turkey's Constitutional Reform: a review of constitutional history, current parliamentary system and proposed presidential system, op. cit., p. 9.

¹⁷ Predsednik je 72 puta iskoristio pravo veta, od čega 5 na ustavne amandmane. Pored toga, podneo je 26 predloga Ustavnom суду за ispitivanje ustavnosti akata. Levent Gönenç, "Presidential elements in government: Turkey", op. cit., pp. 510–515.

¹⁸ "Turkey's Constitutional Reform: a review of constitutional history, current parliamentary system and proposed presidential system", op. cit., p. 9.

¹⁹ Levent Gönenç, "Presidential elements in government: Turkey", op. cit., pp. 510–515. Pojedini autori smatraju da je ovaj sukob proizveo izuzetno negativne ekonomske i finansijske posledice, odnosno devalvaciju lire, gubitak 5.000.000.000 dolara rezervi i slom bankarskog sistema.

monocefalnu izvršnu vlast na čelu sa snažnim liderom.²⁰ Naponsetku, može se izvesti zaključak da su snaženje formalnih ovlašćenja predsednika i aktivniji stil obavljanja ove funkcije stvorili preduslove za ustavne reforme i prelazak sa političke na ustavopravnu dominaciju predsednika.

POLITIČKI KONTEKST UVOĐENJA PREDSEDNIČKOG SISTEMA

Uporedo sa demografskim rastom, ekonomskim razvojem, krupnim promenama u društvenoj strukturi i usponom političkog islama, u turskom društву egzistiraju duboke društvene podele zasnovane na snažnim identitetskim elementima. Postojanost i duboka ukorenjenost učinili su društvene rascepe trajnom destabilizućom determinantom političkog sistema Turske. Nedavno sprovedeno istraživanje ukazuje na postojanje tri linije rascepa: kurdsko-tursko, sekularno-islamsko i urbano-ruralno, koji se manifestuju kroz tri pojavnna oblika: socijalnu distancu, političku netoleranciju i moralnu superiornost.²¹ U srži tursko-kurdske rascepe nalazi se istorijsko rivalstvo i kontinuirano kurdsko nezadovoljstvo praćeno zahtevima koji variraju u rasponu od nezavisnosti i teritorijalne autonomije do insistiranja na većim političkim i kulturnim pravima. Pored toga, oštra identitetska, stranačka i teritorijalna podeljenost vidljiva u strukturi rezultata većine održanih izbora ukazuje na izuzetnu opasnost od eskalacije druga dva rascepa.

U ovako nestabilnim okolnostima, do dolaska na vlast Partije pravde i razvoja (AKP, 2003), sprovedeno je sedam ustavnih reformi, od čega su samo dve (1995. i 2001) bile rezultat širokog konsenzusa.²² Stečeno iskustvo i političku snagu AK partija usmerila je prvenstveno ka podrivaju kemalističkog poretku, suprotstavljajući njegovim statičnim strukturama dinamičnu snagu

²⁰ Mehmet Kanatlı, "The practicability of the presidential system in Turkey and the discussions over never ending dreams of democracy", op. cit., p. 119.

²¹ Naročito indikativan podatak pokazuje da 78% ispitanika ne bi dozvolilo svojoj čerki da se uda za simpatizera druge partije, dok 80% ispitanih smatra da su simpatizeri drugih partija arogantni. Pored toga, paralelni izvori informisanja, izolovanost društvenog života i suprotstavljen doživljaj stvarnosti dodatno otežavaju dijalog i postizanje širokog i čvrstog društvenog kompromisa. "Dimensions of Polarization in Turkey", Emre Ergodan, Istanbul Bilgi University and The Black Sea Trust for Regional Cooperation, 06. 02. 2018, Ankara. Available at: https://goc.bilgi.edu.tr/media/uploads/2018/02/06/dimensions-of-polarizationppt_Tz7XeBg.pdf, (accessed 15. 08. 2019).

²² Oya Yegen, "Constitutional Changes under the AKP Government of Turkey", *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, 2017, pp. 73–76.

narodnog legitimiteata. U tom cilju centralistička orijentacija AK partije predstavljala je važno taktičko sredstvo. Zia Onis (Ziya Öniş) ukazuje na pragmatične motive i taktičku prirodu mirovnog procesa sa Kurdimama, vođenog u cilju ponovnog uspostavljanja stabilnosti, kao nužnog preduslova sprovodenja daljih reformi.²³ Odnos i politika turskih vlasti, a kasnije i AK partije prema kurdskom pitanju izuzetno su ambivalentni i kreću se u rasponu od vođenja oružanih sukoba (od 1978) i ukidanja većinskog kurdskog OHAL regiona (2002), do obnove odnosa i unapređenja kulturnih prava u okviru procesa evropskih integracija i ispunjenja kopenhaškog kriterijuma – zaštite osnovnih ljudskih i manjinskih prava i sloboda (2005). Najzad, pokušaj obnove mirovnog procesa (od 2012), koji je otežala Kobanska kriza (kraj 2014), okončao je prekid primirja između PKK i Turske posle parlamentarnih izbora (2015), nakon čega je usledilo dodatno pogoršanje odnosa praćeno hapšenjem trinaest poslanika kurdske partije HDP i lokalnih kurdskih predstavnika (2017).

U periodu normalizacije odnosa sa Kurdimama, uspona AK partije i pobeđe na izborima iz 2007. godine zabeležena je prva snažnija najava uvođenja predsedničkog sistema.²⁴ Tadašnja blokada sistema, nastala usled različitog tumačenja odredbi o izboru predsednika (2007), predstavljala je neposredan politički motiv za iniciranje ustavnog amandmana o direktnom izboru predsednika, dok je strukturalni razlog činila težnja za pomeranjem političkog sistema u pravcu predsedničkog.²⁵ Potvrđivanje predloga na referendumu (2007) predstavljalo je veliku pobedu i ohrabrenje za sprovodenje kasnijih reformi. Dok je kontrola vladajuće partije obezbedila predsedniku ogromnu političku moć, direkstan izbor omogućio mu je najviši stepen legitimiteata, uspostavljajući ga u najmanju ruku kao ravnopravnog aktera naspram vlade, što je sistem suštinski usmerilo u pravcu (polu)predsedničkog.²⁶

Ipak, nasuprot najavljenom, Turska je nakon ovih promena ušla u fazu nestabilnosti praćena koruptivnim aferama i protestima (Taksim i Geza park),

²³ Ziya Öniş, "Monopolising the centre: The AKP and the uncertain path of Turkish democracy", *The International Spectator*, Vol. 50, no. 2, 2015, p. 28.

²⁴ Birol A. Yeşilada, "The future of Erdoğan and the AKP", *Turkish Studies*, Vol. 17, no. 1, 2016, pp. 23–26.

²⁵ Levent Gönenc, "Presidential elements in government: Turkey", op. cit., pp. 510–515.

²⁶ Dok Siarof u ovom sistemu uviđa tri od devet odlika predsedničkog sistema, Šugartov metodološki okvir određuje ga kao premijersko-predsednički sistem. Robert Elgie, "Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice", p. 19, in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.

a kasnije i zategnutim odnosima sa Kurdimu.²⁷ Tokom ovog perioda povećan je stepen autoritarnosti poretku i koncentracija i monopolizacija moći predsednika, što su pojedini autori opisali kao takmičarski autoritarizam.²⁸ Kao dokaz ove tvrdnje iznošeni su podaci o nepoštovanju demokratskih uslova tokom izbora iz 2015. godine, grubom kršenju osnovnih ljudskih prava i sloboda i izostanku slobode izražavanja i medijskih sloboda.²⁹ Uprkos pokušajima, nestabilno regionalno okruženje, sve otvoreni sukob između Davutoglua i Erdogana i nedostatak kvalifikovane većine odložili su uvođenje predsedničkog sistema.³⁰

Ipak, snažno opredeljenje i političku odlučnost za sprovođenjem ove reforme Erdogan je iskazao tokom predsedničke kampanje iz 2014. godine. Dok je ova njava kod jednog dela turskog društva izazvala strah od nekontrolisane vladavine jednog čoveka, istraživanja javnog mnjenja (jun–novembar 2015) ukazivala su na velike promene u opredeljenju građana, koja su se sve snažnije kretala u prilog uvođenja predsedničkog sistema. Razlika od gotovo 20% u korist glasa protiv smanjena je na svega 7%. Reformu su podržali manje obrazovani, više religiozni i stariji građani. Indikativan podatak odnosi se na afirmativno opredeljenje kurdskegovornog područja, kao i onih društvenih slojeva koji su ostvarili ekonomski boljšak tokom vlasti AKP-a. Takođe, stranačka pripadnost predstavljala je važnu determinantu opredeljenja građana.³¹

---

²⁷ Ahmet Erdi Öztürk and Gözaydin İstar, “Turkey’s constitutional amendments: a critical perspective”, op. cit., pp. 213–217.

²⁸ Öniş, Ziya, “Monopolising the centre: The AKP and the uncertain path of Turkish democracy”, op. cit., pp. 19–22.

²⁹ Berk Esen and Sebnem Gumuscu, “Rising competitive authoritarianism in Turkey”, *Third World Quarterly*, Vol. 37, no. 9, 2016, pp. 1581–1583.

³⁰ Prvi pokušaj reforme započeo je 2013. godine, kada je formirana ustavotvorna komisija na kojoj su razmatrani predlozi predsedničkog sistema. Zbog nedostatka konsenzusa između političkih partija komisija je raspuštena u maju iste godine. Valentina Rita Scotti, “Presidentialism in Turkey, A first appraisal of 2017 Constitutional Reform”, op. cit., pp. 255–258. Reforma je bila predstavljena i kao svojevrsno rešenje kurdskeg problema. Özlem Kaygusuz, “Democracy Anchored in the Presidential System: The Solution Process”, *Constitution Making and the Future of Europeanization in Turkey*, *Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 43, 2012, p. 193.

³¹ Pridobijanje glasača MHP-a i HDP-a najverovatnije je obezbedilo prevagu u odnosu na protivnike reforme. Canan Aslan-Akman and Pınar Akçalı, “Changing the system through instrumentalizing weak political institutions: the quest for a presidential system in Turkey in historical and comparative perspective”, *Turkish Studies*, Vol. 18, no. 4, 2017, pp. 586–588.

Ključnu prekretnicu i politički povoljan momenat za iniciranje reforme pružio je pokušaj državnog udara iz 15. jula 2016. godine, koji je na krilima nove političke dinamike iznedrio koaliciju AKP–MHP. Dok su društveni okvir ustavnih promena činili polarizaciju o ključnim pitanjima i nedostatak političkog konsenzusa, neposredni kontekst obeležile su široke i represivne aktivnosti države tokom vanrednog stanja koje su ozbiljno dovele u pitanje stabilnosti i legitimitet, a samim tim trajnost i funkcionalnost budućeg političkog sistema.³²

Nakon uspešno okončanih pregovora između AKP-a i MHP-a (11. oktobar–10. decembar 2017) nacrt ustavnih amandmana podnet je Velikoj narodnoj skupštini, u kojoj je nakon rasprave (9.–23. januar) izglasан predlog ustavnih amandmana (339 glasova za i 142 protiv), a potom na referendumu održanom 17. aprila potvrđen tesnom većinom glasova (51,41% : 48,59%).³³ Predlagaci su isticali da će ustavna reforma obezbediti stabilnost sistema, jaču izvršnu vlast, rešavanje problema dvoglave egzekutive i nestalnih koalicija, nezavisnost parlamenta, čak i veću nacionalnu bezbednost i ekonomski razvoj.³⁴ Oštro kritikujući ovaj predlog Narodna republikanska partija (CHP) ukazala je na odsustvo sistema kontrole i balansiranja, ističući da će promene rezultirati nekontrolisanom vladavinom jednog čoveka.³⁵ Kurdska Narodna demokratska partija (HDP), koja je bojkotovala glasanje u skupštini, iznela je identične stavove.³⁶ Zategnuti tursko-kurdski odnosi i umanjena mogućnost

³² Tokom prva tri meseca od proglašenja vanrednog stanja zatvoreno je 35 medicinskih i 934 privatnih nastanova, 109 privatnih studentskih domova, 104 fondacije, 1.125 udruženja, 15 privatnih univerziteta, 19 sindikata, 45 štampanih novina, 15 časopisa, 18 televizijskih stanica i 29 izdavačkih kuća. Otpušteno je više od 11.000 državnih službenika, od kojih je njih 7.000 bilo u sistemu pravosuđa, 10.000 u vojsci i 50.000 u Ministarstvu obrazovanja. 2.500 novinara je izgubilo posao, dok je više od 36.000 ljudi uhapšeno. Pored toga, indikativan je podatak da je tokom protekle tri godine oko 3.000 građana osumnjičeno zbog vredanja predsednika države. Ahmet Erdi Öztürk and Gözaydin İştar, “Turkey’s constitutional amendments: a critical perspective”, op. cit., pp. 213–217.

³³ U članu 175, kojim se uređuje postupak izmene Ustava, navodi se da izmene predlaže najmanje jedna trećina od ukupnog broja narodnih poslanika, a izglasava dvotrećinska većina. Ustav Republike Turske. Dostupno na: https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf, (pristupljeno: 21. 09. 2018).

³⁴ “Turkey’s Constitutional Reform: a review of constitutional history, current parliamentary system and proposed presidential system”, op. cit., p. 16.

³⁵ Ibidem, p. 17.

³⁶ Joost Jongerden, “Conquering the state and subordinating society under AKP rule: a Kurdish perspective on the development of a new autocracy in Turkey”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2018, pp. 8–11.

učešća Kurda u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti u reformisanom sistemu predstavljaće još jednu njegovu destabilizujuću determinantu.

Projektovanom uspehu reforme preti velika opasnost od duboke podele između urbanih i ruralnih, odnosno primorskih i unutrašnjih oblasti Turske koja poseduje kapacitet da posredstvom osvajanja vlasti na lokalnom nivou dovede do političkih trivenja, a zatim i do vaninstitucionalnog delovanja opozicije koje može da prouzrokuje trajniju blokadu političkog procesa, pa čak i sloma čitavog sistema.

ODLIKE PREDSEDNIČKOG SISTEMA TURSKE: PREDNOSTI I OPASNOSTI

Zagovornici predsedničkog uređenja ističu stabilnost, efikasnost, nezavisnost parlamenta, demokratičnost i odgovornost kao njegove osnovne prednosti. U slučaju Turske poseban značaj poseduje opsežna studija Metjua Šugarta (Matthew Shugart) o reformskom potencijalu predsedničkog sistema, koji prevazilazi partikularizam i sitnu političku trgovinu u korist sveobuhvatnih nacionalnih politika.³⁷ Brojne studije ukazuju na sposobnost ovog sistema prilikom ublažavanja erozivnog uticaja nesigurnosti i bržeg i uspešnijeg prevazilaženja kriza.³⁸

Širok korpus autonomnih ovlašćenja, hijerarhija unutar kabineta i nezavisnost od volje zakonodavnog tela osnov su stabilnosti i efikasnosti, dok stroga podela vlasti ujedno omogućava nezavisnost parlamenta, jer ne postoji mogućnost njegovog raspuštanja.³⁹ Pored toga, građani u predsedničkim sistemima imaju veću mogućnost izbora jer biraju vlast na dva nivoa, dok direktni izbor predsednika i retka pojava najčešće neprincipijelnih postizbornih

³⁷ Matthew Solberg Shugart, "Presidentialism, parliamentarism, and the provision of collective goods in less-developed countries", *Constitutional Political Economy*, Vol. 10, no. 1, 1999, pp. 60.

³⁸ Gönül Çolak, Ali Gungoraydinoglu and Özde Öztekin, "Global leverage adjustments, uncertainty, and country institutional strength", *Journal of Financial Intermediation*, Vol. 35, no. 2, 2018, pp. 41–56.

³⁹ Institucija impičmenta (*impeachment*) ne predstavlja redovnu proceduru smene izvršne vlasti, kao što je to slučaj sa izglasavanjem nepoverenja u parlamentarnim sistemima. Ona je po odlikama bliža vanrednom sudskom sporu, koji se vodi pred parlamentom i sudskim organima protiv visokih državnih funkcionera. Nizak stepen partijske discipline, veći broj izbornih jedinica, personalizovan karakter izbora i različito vreme održavanja predsedničkih i parlamentarnih izbora omogućavaju veći stepen nezavisnosti parlamenta.

koalicija obezbeđuju demokratičnost sistema, ali i jasnu odgovornost predsednika prema građanima.⁴⁰

Nasuprot tome, iznoseći podatke (1946–2002) o kratkotrajnosti predsedničkih sistema (prosečno 24 godine) u odnosu na parlamentarne (58 godina), Hoze Čeibub (José Cheibub) zaključuje da se osnovni razlog ove činjenice nalazi u ambicioznoj težnji nestabilnih i nedemokratskih društava za uvođenjem ovog sistema.⁴¹ Na istom tragu Huan Linc (Juan Linc) smatra da insistiranje na stabilnosti uzrokuje veću rigidnost sistema, dok nesmenjivost dovodi u pitanje demokratičnost.⁴² Pritom, Linc ističe da ovi sistemi ne samo što nisu nužno stabilni, već paradoksalno poseduju potencijal za društvenu polarizaciju u uslovima nepostojanja centralističkih partija.⁴³ Na sličnom tragu Ersin Kalaçoglu (Ersin Kalaycioglu) smatra da će uvođenje predsedničkog sistema produbiti postojeće društvene podele i ugroziti političku stabilnost, dok Haki Tas (Hakký Taş) ističe da je Turska od zaštitničke demokratije evoluirala u delegativnu, koju odlikuje nedostatak horizontalne odgovornosti, neograničena moć predsednika, antiinstitucionalni stav i opšti klijentelizam.⁴⁴ Sa druge strane, pojedini autori ukazuju na kompatibilnost predsedničkog sistema sa dominantnim liderskim obrascima turske političke kulture, pri čemu monocefalnost izvršne vlasti vide kao rešenje za prevazilaženje kriza u procesu odlučivanja.⁴⁵

Svakako jednu od najvećih izmena predstavlja ukidanje Saveta ministara i uspostavljanje jednoglave izvršne vlasti na čelu sa predsednikom, kao i ukidanje prava Skupštine da smenuje izvršnu vlast, odnosno predsednika koji se bira na direktnim izborima apsolutnom većinom svih upisanih birača, uz mogućnost jednog reizbora.⁴⁶ Dok prezidencijalisti smatraju da fiksni mandat

⁴⁰ Čak i zagovornici parlamentarnog sistema označavaju direktni izbor predsednika kao pozitivnu odliku, kojom se izbegava pojava postizbornih koalicija. Juan J. Linz, "The perils of presidentialism", *Journal of democracy*, Vol. 1, no. 1, 1990, pp. 56–57.

⁴¹ José Antonio Cheibub, *Presidentialism, parliamentarism, and democracy*, Cambridge University Press, 2007, pp. 3–8.

⁴² Juan J. Linz, "The perils of presidentialism", op. cit., pp. 64–65.

⁴³ Ibidem, p. 57.

⁴⁴ Mehmet Kanatlı, "The practicability of the presidential system in Turkey and the discussions over never ending dreams of democracy", op. cit., p. 119–126.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Uslovi kandidovanja demokratizovani su u odnosu na prethodno rešenje koje je predviđalo da kandidaturu podnose partije koje su ostvarile najmanje 10% na izborima ili 20 narodnih poslanika, dok je izmenama omogućeno da to čine partije sa 5% podrške ili 100.000 prikupljenih potpisa. Svakako, jedan od motiva ovog

oslobađa predsednika dnevnopolitičkih pritisaka i obezbeđuje neophodan mir, parlamentaristi ističu da on u dužem vremenskom periodu sprečava dolazak opozicije na vlast, što uzrokuje rigidnu unutrašnju dinamiku koja podstiče revansizam prema poraženoj grupaciji, destimuliše postizanje kompromisa i povećava autoritarizam poretku.⁴⁷ Pored toga, oni ukazuju na opasne i destabilizujuće posledice situacije nultog zbira i principa povednik nosi sve.⁴⁸ Ipak, imperativ osvajanja apsolutne većine glasova zahteva od predsedničkih kandidata više saradnje i pregovaranja sa drugim akterima, što je uočljivo na primeru vladajuće koalicije u Turskoj.

Pored unutrašnje dinamike, princip rada i struktura predsednikovog kabineta ostvaruju značajan uticaj na efikasnost i kapacitet izvršne vlasti. Amandmani su dali izuzetno široka prava predsedniku u oblasti imenovanja visokih državnih funkcionera. Predsednik imenuje i smenjuje potpredsednike i ministre bez saglasnosti Skupštine, iako je ovakav postupak u suprotnosti sa principom klasičnog predsedničkog sistema prema kome nijedno imenovanje, kao ni redovni zakonodavni postupak ne mogu da se okončaju bez obostrane saglasnosti zakonodavne i izvršne vlasti.⁴⁹ Nova rešenja predviđela su političku odgovornost potpredsednika i ministara isključivo prema predsedniku, što omogućava monopolizaciju moći u rukama predsednika i srednju kontrolu nad čitavom državnom administracijom, ali i širi prostor za uspostavljanje efikasnijeg institucionalnog okvira.⁵⁰

U tom kontekstu vredi pomenuti da su poslednjih godina zabeležena sporjenja Lajphartovog stava o horizontalnom i kolegijalnom principu donošenja odluka u parlamentarnim sistemima, nasuprot hijerarhijskom i vertikalnom principu u predsedničkim sistemima na čelu sa neodgovornim predsednikom. Negirajući ovaj stav, grupa autora ukazala je na postojanje niza kolegijalnih elemenata u procesu donošenja odluka u predsedničkom sistemu, od odredbi o konsenzusu ministara i pravu da iniciraju zakone, preko instituta

rešenja predstavlja težnja za pojavom većeg broja kandidata i sprečavanje pojave jedinstvenog kandidata opozicije. U slučaju da jedan kandidat odustane, aktivira se odredba o referendumu na kojem je neophodno da se većina izašlih opredeli za jedinog preostalog kandidata. Pored toga, određeno je da predsednika u slučaju bolesti ili smrti nasleđuje potpredsednik. "Turkey-unofficial translation of the amendments to the Constitution", European Commission For Democracy Through Law-Venice Commission, 02. 02. 2017. article 101.

⁴⁷ Juan J. Linz, "The perils of presidentialism", op. cit., p. 66.

⁴⁸ Ibidem, pp. 55–58.

⁴⁹ Težina procesa imenovanja državnih sekretara tokom formiranja kabineta Donald Trampa dokaz je reaktivne moći parlamenta.

⁵⁰ "Turkey-unofficial translation of the amendments to the Constitution", article 106, op. cit.

premapotpisa do ograničenja uloge predsednika pri izboru i smenjivanju ministara.⁵¹ Ipak u slučaju Turske, politizacija i polarizacija društva, autoritarni mehanizam vlasti i disproportionalni odnos između autonomnih ovlašćenja i odgovornosti visokih funkcionera otežaće uspostavljanje kolegijalnog sistema odlučivanja i politički nezavisne i profesionalne administracije, što indikativno potvrđuje i imenovanje Erdoganovog zeta za ministra finansija.

U kontekstu odgovornosti izvršne i zakonodavne vlasti vredi pomenuti član 116. u kome su ustavotvorci predviđeli mogućnost održavanja prevremenih izbora na predlog tri petine poslanika Skupštine ili predsednika države. Ova odredba ublažava rigidne posledice fiksног mandata, ali i otvara mogućnost strateške manipulacije sa raspisivanjem prevremenih izbora osobene parlamentarnom sistemu. Pojedini autori prenaglašeno izjednačavaju institut prevremenih izbora sa institutom izglasavanja nepoverenja, određujući novouspostavljeni sistem kao parlamentarni bez premijera.⁵² Iako su prevremeni izbori devijacija principa stroge podele vlasti, oni ne predstavljaju sуштинско odstupanje od predsedničkog sistema.

Kroz odredbe o istoj dužini mandata predsednika i skupštine i istovremenom održavanju redovnih izbora na ovim nivoima, ustavotvorac teži prevazilaženju problema dualnog legitimleta, odnosno mogućnosti postojanja različitog političkog sastava zakonodavne i izvršne vlasti, što je u doskorašnjoj istoriji Turske predstavljalo čest uzrok blokada političkog procesa.⁵³ Ovo rešenje rezultiraće sekundarnošću parlamentarnih izbora i slabljenju nezavisnosti predstavničkog tela, naročito ako se ima u vidu visok stepen personalizacije i partiskske discipline. Na smanjenje nezavisnosti parlamenta utiče i slabljenje njegovih kontrolnih funkcija.⁵⁴ Iako je na zahtev absolutne većine i uz naknadnu potvrdu tri petine narodnih poslanika moguće pokrenuti istragu protiv

⁵¹ Thiago Silva, Marcelo Vieira, and Victor Araujo, “Constitutional Design and Decision-Making Processes in Presidential Systems: An Analysis of the President’s Executive Powers Over Cabinets”, 73rd Annual Conference of the Midwest Political Science Association, Chicago IL, 2015, pp. 2–8.

⁵² Çağrı D. Çolar, Bülent Şener and Muhammed Yunus Bilgili, “Comparative analysis of the Turkish presidential system with government systems including separation of powers”, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol. 18, no. 1, 2016, p. 124–125.

⁵³ “Turkey—unofficial translation of the amendments to the Constitution”, op. cit., Article 77. Savremena dinamika političkog sistema SAD svedoči o težini održavanja stabilnosti i funkcionalnosti u uslovima različite političke orientacije predsednika i Predstavničkog doma.

⁵⁴ Nova rešenja dopuštaju podnošenje jedino pisanih poslaničkih pitanja, koja se mogu uputiti isključivo potpredsednicima i ministrima, ali ne i predsedniku države. Ibidem, article 98.

visokih funkcionera, konačnu presudu u ovim slučajevima izriče Vrhovni sud koji se nalazi pod dominantnim političkim uticajem predsednika.⁵⁵

Za razliku od partijske discipline u razvijenim parlamentarnim sistemima, koja počiva na strukturiranim političkim organizacijama, stranačka disciplina u Turskoj zasnovana je pretežno na liderskom elementu.⁵⁶ Pored discipline, fragmentiranost partijskog sistema predstavlja drugi važan uslov stabilnosti izvršne vlasti i, prema mnogim autorima, neophodan uslov uspešne tranzicije iz parlamentarnog u predsednički sistem. Šugart uviđa da visoko fragmentiran partijski sistem proizvodi ideološku polarizaciju i nestabilnu izvršnu vlast, koja u predsedničkom sistemu može da prouzrokuje blokadu zakonodavnog procesa.⁵⁷ On ističe da je Čile (od tridesetih do šezdesetih godina XX veka) jedini primer predsedničkog sistema koji je odlikovala stabilnost izvršne vlasti uporedno sa izraženim višepartizmom.⁵⁸ Kao preporučenu vrednost fragmentacije partijskog sistema Šugart određuje tri do maksimalno četiri efektivne partije, dok u slučaju Turske postoji čak pet stranaka.⁵⁹ Ipak, pored postojećeg visokog broja izbornih jedinica (87) i izuzetno visokog izbornog praga (10%), nova odredba o istovremenom održavanju parlamentarnih i predsedničkih izbora dodatno će osnažiti tendenciju ka ukrupnjavanju partijskog sistema, što paradoksalno može voditi jačanju CHP-a na račun drugih opozicionih partija. Sa druge strane, ovu tendenciju otežaće izražena koncentracija izborne moći sadašnjih partija u pojedinim izbornim jedinicama.

Verovatno i najznačajnije izmene odnose se na delokrug i kvalitet predsedničkih ovlašćenja. U kontekstu problema dualnog legitimiteta predsednika, ali i nezavisnosti parlamenta, posebno je problematično ukidanje odredbe o nespojivosti predsedničke i stranačke funkcije.⁶⁰ Ovo rešenje učiniće domi-

⁵⁵ "Turkey—unofficial translation of the amendments to the Constitution", op. cit., article 106.

⁵⁶ Iako u predsedničkom sistemu dominiraju kandidati, nivo partijske discipline može da varira od ekstremno niske (Brazil i Ekvador), preko relativno niske (SAD), do ekstremno visoke (Venezuela). Scott Mainwaring, "Presidentialism, multi-partyism, and democracy: the difficult combination", *Comparative political studies*, Vol. 26, no. 2. 1993, pp. 214–219.

⁵⁷ Šugart smatra da optimalno funkcionisanje predsedničkog sistema dopušta maksimalno četiri efektivne partije. Scott Mainwaring and Matthew S. Shugart, "Juan Linz, presidentialism, and democracy: a critical appraisal", *Comparative Politics*, Vol. 29, no. 4, 1997, p. 466.

⁵⁸ Ibidem, pp. 202–204.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ "Turkey—unofficial translation of the amendments to the Constitution", op. cit., article 101.

nantnim politički aspekt ove funkcije naspram državničkog, što će dodatno aktuelizovati nezaleđen problem paradoksa prezidencijalizma, u kojem se predsednik pod imperativom uporednog održavanja legitimite i funkcionalnosti sistema nalazi u veoma teškoj situaciji, jer mora da ispunji dva protivurečna zahteva – da ujedno bude politički lider i predstavnik svih građana Turske.

U uslovima postojanja brojnih metodologija, merenja moći predsednika jedan broj autora oslanja se na normativne kriterijume i mogućnost njegovog uticaja na izmenu *statusa quo*, pri čemu deli ovlašćenja na reaktivna i proaktivna.⁶¹ Dok veto predstavlja klasično reaktivno ovlašćenje, prava iniciranja politika (uz neophodnu saglasnost parlamenta) i donošenja uredbi spadaju u aktivna jer posredstvom njih predsednik stiče ograničenu inicijativu u zakonodavnom procesu.⁶²

Za razliku od normativnih pristupa, Siarofova metodologija, utemeljena pretežno na političkom kriterijumu, poznaje devet kriterijuma za merenje moći predsednika, na osnovu kojih klasični parlamentarni sistemi ostvaruju niske, a suštinski predsednički visoke vrednosti.⁶³ Dok pojedine metodologije, poput McGregorove, utvrđuju veliki broj ovlašćenja (čak 41), koja svrstavaju u tri kategorije: proceduralne i ceremonijalne (1 bod), prava imenovanja (2 boda) i političke (3 boda), Frajova metoda uvodi kvalitativni kriterijum i vrši podelu na autonomna (1 bod) i zajednička (0,5 boda) ovlašćenja, dok Krounvel (Krouwel's) sintetizuje 7 kriterijuma: način izbora predsednika, imenovanje ministara, izvršna ovlašćenja, potvrđivanje zakona i veta, mogućnost glasanja o poverenju, zavisnost izvršne vlasti od zakonodavne, mogućnost raspuštanja parlamenta.⁶⁴ Rezultati merenja moći predsednika Turske na osnovu navedenih metodologija ne odstupaju značajnije jedni od drugih, a zajedno svedoče da je njen politički sistem oduvek odlikovala izraženija uloga

⁶¹ Scott Mainwaring and Matthew S. Shugart, "Juan Linz, presidentialism, and democracy: a critical appraisal", op. cit., pp. 463–464.

⁶² Snaga veta zavisi od načina njegovog prevazilaženja. Slab veto preglasava prosta većina svih poslanika; srednji zahteva kvalifikovanu većinu (SAD), dok u slučaju absolutnog veta (Ekvador) nije moguće preglasavanje. Ibidem, pp. 463–464.

⁶³ Direktan izbor, istovremenost izbora, imenovanje visokih državnih funkcionaera, uloga u formiranju izvršne vlasti, predsedavanje kabinetom i uticaj na njegov dnevni red, pravo i kvalitet veta, pravo proglašavanja vanrednog stanja ili donošenja dekreta u nacionalnim i ekonomskim oblastima i uloga u spoljnoj politici, odn. predsedavanje nad telima nadležnim za ovu oblast. Alan Siaroff, "Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction", op. cit., pp. 303–305.

⁶⁴ Oleg Zaznaev, "Measuring presidential power: A review of contemporary methods", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 5, no. 14, 2014, pp. 570–572.

predsednika u odnosu na klasične parlamentarne sisteme, dok su nedavne ustavne izmene omogućile ostvarenje gotovo svih navedenih kriterijuma.

U predmetnom smislu izmene definišu opšti i delimičan veto predsednika, koji preglasava apsolutna većina narodnih poslanika.⁶⁵ Predsednik zadržava pravo veta i u slučaju podnošenja dodatnih skupštinskih amandmana na postojeći predlog. Ovako definisan veto možemo označiti kao relativno slab, naspram jakih (najčešće $\frac{2}{3}$ parlamenta, kao u SAD) ili apsolutnih (Rusija).

Ipak, imajući u vidu izostanak nezavisnosti parlamenta i partijsku disciplinu ustanovljenje proaktivnog ovlašćenja predsednika da donosi dekrete i druge podzakonske akte omogućava mu ne samo sticanje inicijative već i dominaciju u zakonodavnom procesu. Iako ustavni amandmani predviđaju predmetna ograničenja, sudske nadzore, sekundarnu pravnu snagu ovih akata spram zakona i pravnu ništavost dekreta nakon donošenja zakona koji se odnosi na istu oblast, opšti utisak i dosadašnja praksa potvrđuju da su ustavni amandmani težili da uspostave dekret pre kao redovan nego kao vanredan instrument donošenja političkih odluka.⁶⁶

Uticaj na politički sistem imaju i odredbe koje se odnose na pravosudnu granu vlasti, koja čini važan činilac mehanizma balansiranja, naročito u predsedničkim sistemima. Imajući u vidu nova rešenja čini se da uvođenje opšte odredbe o nepristrasnosti sudstva u članu 9. služi kao mimikrija strukturalnog procesa daljeg slabljenja nezavisnosti pravosuđa, njegove politizacije i podređivanja izvršnoj vlasti.

Ustavnim amandmanima dodatno su oslabljeni položaj, autonomija i veto uloga Ustavnog suda. Kroz ukidanje članova iz Visokog vojnog žalbenog suda i Visokog vojnog upravnog suda broj članova Ustavnog suda smanjen je sa sedamnaest na petnaest.⁶⁷ Dvanaest od četrnaest članova Ustavnog suda bira predsednik države, dok tri bira Skupština.⁶⁸ Struktura Odbora sudija i tužilaca umanjena je sa dvadeset dva na trinaest članova, od kojih četiri imenuje predsednik a sedam Skupština.⁶⁹ Predsednik države ujedno imenuje predsednika i članove Državnog nadzornog saveta, dok svojim dekretima uređuje

⁶⁵ "Turkey—unofficial translation of the amendments to the Constitution", op. cit., article 89.

⁶⁶ Predmet dekreta ne mogu biti oblasti osnovnih i individualnih prava i obaveze iz Poglavlja I i II, kao ni političkih prava i obaveza iz Poglavlja IV. Predmet dekreta ne mogu biti oblasti koje su po Ustavu predviđene posebnim zakonima. Predmet dekreta ne mogu biti oblasti koje su eksplicitno definisane zakonom. Ibidem, article 104.

⁶⁷ Ibidem, article 146.

⁶⁸ Ibidem, article 159.

⁶⁹ Ibidem.

rad ovog organa.⁷⁰ Pored otklanjanja uticaja vojske iz Ustavnog suda, izmenama su izbrisane sve odredbe koje uređuju vojno stanje (*martial law*), čime je ukinut legalitet ove pravne institucije, dok član 142. zabranjuje formiranje vojnih sudova, osim za potrebe vođenja disciplinskih postupaka isključivo protiv pripadnika vojske.⁷¹

Široka prava predsednik poseduje i u oblasti nacionalne bezbednosti, u okviru koje definiše odbrambenu politiku i vrši pripremu oružanih snaga, za koju je odgovoran Skupštini.⁷² On predlaže dnevni red i predsedava radom Saveta za nacionalnu bezbednost, koji je sveden na savetodavnu ulogu, dok konačne odluke donosi sam predsednik.⁷³ Za razliku od prethodnog rešenja kada je izbor članova ovog tela vršen na predlog Saveta ministara, nove odredbe ovlašćuju predsednika da sam imenuje načelnika Generalštaba koji u vreme rata obavlja dužnosti u ime predsednika Republike.⁷⁴ Pored toga, predsednik može, uz naknadnu saglasnost Skupštine, da proglaši vanredno stanje u trajanju od četiri meseca, osim u slučaju ratnog stanja.⁷⁵

Od preostalih izmena, vredi ukazati na značajna ovlašćenja predsednika u finansijskom aspektu, u kome on ima pravo da predlaže nacrt budžeta, vrši izmenu poreskih stopa, podnosi predlog završnog računa na odobravanje Skupštini i bira i smenjuje direktora Centralne banke.⁷⁶

ZAKLJUČAK

Složeno međunarodno okruženje, duboki društveni rascepi, česti i oštri diskontinuiteti i tendencija ka hijerarhijskoj i čvrstoj vladavini čine osnovne determinante političkog sistema Turske. Istorija njegovog razvoja ukazuje na trend jačanja formalnih ovlašćenja, a potom i neformalne moći predsednika, nekarakterističan za klasične parlamentarne sisteme. Ovaj trend dobio je novu dinamiku nakon dolaska na vlast AK partije, koja je uvođenje predsedničkog sistema postavila kao jedan od osnovnih ciljeva na unutarpolitičkom planu. Stoga i nedavno uspostavljen predsednički sistem predstavlja ne samo

⁷⁰ “Turkey–unofficial translation of the amendments to the Constitution”, op. cit., article 108.

⁷¹ Ibidem, articles: 15, 17, 19, 125 i 142.

⁷² Ibidem, article 104.

⁷³ Ibidem, article 118.

⁷⁴ Ibidem, article 117.

⁷⁵ Ibidem, article 119.

⁷⁶ Ibidem, article 73, article 161.

nastavak dugotrajnih društvenih i političkih procesa, već i realizaciju strukturnih interesa dominantnih političkih snaga ka sistemu sa ustavnopravnom i političkom predominacijom predsednika koji bi omogućio veću sposobnost određenja i sprovodenja nacionalnih politika, na unutrašnjem i spoljnom planu.

Uprkos izvesnim devijacijama, postojeći politički sistem može se odrediti kao predsednički sistem koga odlikuje izražena neuravnoteženost, što ga čini bliskim latinoameričkom konceptu prezidencijalizma ili autohtonom konceptu neosultanizma.

Pored funkcionalnih prednosti koje donosi, ovaj sistem nametnuo je i brojne izazove, od problema reprezentativnosti kurdske zajednice i opasnosti od eskalacije dubokih društvenih podela do složenih i rigidnih posledica koje preostala rešenja mogu da imaju po delikatnu političku ravnotežu i krhkstu stabilnost sistema.

Stoga nova ustavna rešenja poseduju dvostruki potencijal, jedan koji pomaze otklanjanju nefunkcionalnih elemenata i drugi koji usmerava dinamiku u pravcu sistemske prenapregnutosti, deficita legitimite i društvenih sukoba. Čini se da će dinamička stabilnost koja bi omogućila uravnotežen odnos između legitimite, demokratičnosti i reprezentativnosti društvenih i etničkih grupa naspram stabilnosti i efikasnosti sistema ostati neostvareni ideal političkog poretka Turske.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Aslan-Akman Canan and Akçalı, Pınar, "Changing the system through instrumentalizing weak political institutions: the quest for a presidential system in Turkey in historical and comparative perspective", *Turkish Studies*, Vol. 18, no. 4, 2017, pp. 577–600.
- [2] Cheibub José Antonio, *Presidentialism, parliamentarism, and democracy*, Cambridge University Press, 2007.
- [3] Çolak Gönül, Gungoraydinoglu Ali and Öztekin, Özde, "Global leverage adjustments, uncertainty, and country institutional strength", *Journal of Financial Intermediation*, Vol. 35, no. 2, 2018, pp. 41–56.
- [4] Çolar Çağrı D., Şener Bülent, and Bilgili Yunus Muhammed, "Comparative analysis of the Turkish presidential system with government systems including separation of powers", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Vol. 18, no. 1, 2016, pp. 114–127.
- [5] Elgie Robert, "Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice", pp. 1–21, in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.

- [6] Elgie Robert, Moestrup Sophia, and Wu Yu-Shan, "Semi-Presidentialism: What Have We Learned?", pp. 264–275, in: Robert Elgie, Sophia Moestrup, Yu-Shan Wu (eds.), *Semi-presidentialism and Democracy*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.
- [7] Emre Ergodan, "Dimensions of Polarization in Turkey", Istanbul Bilgi University and The Black Sea Trust for Regional Cooperation, 06. 02. 2018, Ankara. Available at: https://goc.bilgi.edu.tr/media/uploads/2018/02/06/dimensions-of-polarizationppt_Tz7XeBg.pdf (accessed 15.08.2019).
- [8] Esen Berk, and Gümüşcü Sebnem, "Rising competitive authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, Vol. 37, no. 9, 2016, pp. 1581–1606.
- [9] Gönenç Levent, "Presidential elements in government: Turkey", *European Constitutional Law Review*, Vol. 4, no. 3, 2008, pp. 488–523.
- [10] Jongerden Joost, "Conquering the state and subordinating society under AKP rule: a Kurdish perspective on the development of a new autocracy in Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2018, pp. 1–14.
- [11] Kanatlı Mehmet, "The practicability of the presidential system in Turkey and the discussions over never ending dreams of democracy", Vol. 3, no. 2, 2016, pp. 111–130.
- [12] Kaygusuz Özlem, "Democracy Anchored in the Presidential System: The 'Solution Process', Constitution Making and the Future of Europeanization in Turkey", *Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 43, 2012, pp. 159–196.
- [13] Linz Juan, "The perils of presidentialism", *Journal of Democracy*, Vol. 1, no. 1, 1990, pp. 51–69.
- [14] Mainwaring Scott and Shugart S. Matthew, "Juan Linz, presidentialism, and democracy: a critical appraisal", *Comparative Politics*, Vol. 29, no. 4, 1997, pp. 449–471.
- [15] Mainwaring Scott, "Presidentialism, multipartism, and democracy: the difficult combination", *Comparative political studies*, Vol. 26, no. 2, 1993, pp. 198–228.
- [16] Öniş Ziya, "Monopolising the centre: The AKP and the uncertain path of Turkish democracy", *The International Spectator*, Vol. 50, no. 2, 2015, pp. 22–41.
- [17] Özbudun Ergun. *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, Springer, 2011.
- [18] Öztürk Ahmet Erdi and Gözaydin İştir, "Turkey's constitutional amendments: a critical perspective", *Research and Policy on Turkey*, Vol. 2, no. 2, 2017, pp. 210–224.
- [19] Scotti Valentina Rita, "Presidentialism in Turkey, A first appraisal of 2017 Constitutional Reform", Vol. 30, no. 2, *DPCE Online*, 2017, pp. 251–266.
- [20] Shugart Solberg Matthew, "Presidentialism, parliamentarism, and the provision of collective goods in less-developed countries", *Constitutional Political Economy*, Vol. 10, no. 1, 1999, pp. 53–88.

- [21] Siaroff Alan, "Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction", *European journal of political research*, Vol. 42, no. 3, 2003, pp. 287–312.
- [22] Silva Thiago, Vieira Marcelo, and Araujo Victor, "Constitutional Design and Decision-Making Processes in Presidential Systems: An Analysis of the President's Executive Powers Over Cabinets", 73rd Annual Conference of the Midwest Political Science Association, Chicago IL, 2015, pp. 1–27.
- [23] Turkey's Constitutional Reform: a review of constitutional history, current parliamentary system and proposed presidential system, No. 4, *TRT World*, 2017.
- [24] Yegen Oya, "Constitutional Changes under the AKP Government of Turkey", *Tijdschrift voor Constitutioneel Recht*, 2017, pp. 70–84.
- [25] Yeşilada A. Birol, "The future of Erdoğan and the AKP", *Turkish Studies*, Vol. 17, no. 1, 2016, pp. 19–30.
- [26] Zaznaev Oleg, "Measuring presidential power: A review of contemporary methods", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 5, no. 14, 2014, pp. 569–573.

Vuk Lazić

THE INTRODUCTION OF THE PRESIDENTIAL SYSTEM IN TURKEY: PERSPECTIVES AND CHALLENGES

Abstract

The article examines the consequences of introducing the presidential system into key areas of Turkey's political system, while identifying the potential benefits but also challenges and perils of new constitutional solutions. The introductory part of the article sheds light on the key tendencies, turning points and acute problems of the political system so far, with an emphasis on the evolution of its presidential element. The central part of the article is dedicated to the political context of introducing the presidential system and analyzing the impact of the new constitutional provisions on the institutional and non-institutional aspects of Turkey's political system. The author recognizes the double potential of constitutional amendments, which can at the same time contribute to greater functionality and efficiency of the system, but also seriously jeopardize its legitimacy, delicate balance and fragile political stability.

Key words:

Turkey, political system, presidential system.

POLITIKOLOGIJA

Pregledni naučni članak

UDC 342.571:342.4(497.7)

Aleksa Nikolić*

*Univerzitet u Beogradu
Pravni fakultet*

Milan Ranković**

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Referendumsko pitanje i ustavne promene u Makedoniji

Apstrakt

Autori u radu najpre ukazuju na proces sticanja nezavisnosti Makedonije, kao i na postupak donošenja ustava iz 1991. godine. Međutim, iza formalno demokratske ustavne fasade, zanemarena je rastuća ekonomska, socijalna i međuetnička kriza u Makedoniji. U cilju prevazilaženja tih problema ustavotvorac je putem amandmana čak osam puta izvršio izmene i dopune ustava. Međutim, predmet ove analize predstavlja poslednja izmena Ustava iz 2019. godine, kojom je ova bivša jugoslovenska republika otklonila višedecenijski spor sa Grčkom. Stoga se autori najpre bave neposrednom analizom referendumskog pitanja, odnosno kontroverzama koje su pratile ustavne promene u ovoj državi. Nakon pravne analize, ukazuje se i na značaj ustavnih promena sa bezbednosnog aspekta. S tim u vezi, autori analiziraju kakve je efekte imalo potpisivanje Prespanskog sporazuma na evro-atlantske integracije u Makedoniji. Na kraju, u okviru zaključnih razmatranja, autori još jednom sumiraju značaj i posledice ustavnog amandmana iz 2019. godine.

Ključne reči:

Makedonija, ustav, referendum, NATO, Evropska unija

---

* aleksa.nikolic@ius.bg.ac.rs

** rankovicmilan04@gmail.com

DONOŠENJE I PROMENA USTAVA U MAKEDONIJI

Poslednja decenija dvadesetog veka predstavlja period mučnih, zamršenih, kontroverznih i destruktivnih događaja, društvenih potreba i procesa u socijalističkoj Jugoslaviji.¹ Kriza u jugoslovenskoj federaciji kulminirala je 1989. godine kada pojedina republička rukovodstva neskriveno iznose svoje nastojanje o istupanju iz savezne države.² Početkom 1991. godine Slovenija i Hrvatska jednostranim aktima proglašavaju nezavisnost, a njihov primer sledi i Makedonija.³ Tim povodom, dolazi do obrazovanja novih država na tlu bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).⁴

Republika Makedonija⁵, kako je donedavno glasilo njeni ustavni imenici, odnosno Bivša jugoslovenska republika Makedonija (BЈRM)⁶, pod kojim imenom je ova država bila međunarodno priznata, proglašila je nezavisnost 8. septembra 1991. godine, kada se gotovo 95% građana na referendumu

¹ Rajko Kuzmanović, *Eseji o ustavnosti i zakonitosti*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2004, str. 249.

² Vladan Petrov, Darko Simović, *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 97.

³ Tako Ratko Marković ističe da su jednostrani akti otcepljenja predstavljali grubo kršenje saveznog Ustava iz 1974. godine, budući da je njima grubo narušena državna suverenost, nezavisnost i teritorijalna celokupnost. Uz to, na referendumima se nisu izjašnjavali konstitutivni jugoslovenski narodi, koji su jedini nosioci prava na samoopredeljenje, nego građani kao biračko telo. Do istih zaključaka dolazi i Miodrag Jovičić koji smatra „da je došlo do otvorenog i grubog kršenja ne samo načela na kojima počiva svako federalno uređenje, nego i normi saveznog ustava [...] čime proglašenje suverenosti nema *l'art pour l'art karakter*“. Detaljnije upor. Ratko Marković, *Ustavno pravo*, Izdavački centar Pravnog fakulteta, Beograd, 2012, str. 141–142; Miodrag Jovičić, *Državnost federalnih jedinica*, Naučna knjiga, Beograd, 1992, str. 73–74.

⁴ Rajko Kuzmanović novonastale države svrstava u tri grupe. U prvu grupu spadaju države koje su nastale secesijom, i tu ubraja Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju, potom u sledeću grupu razvrstava države koje su obrazovale zajedničku državu, misleći na Srbiju i Crnu Goru koje su obrazovale Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ). Na kraju, u treću grupu svrstava novoformirane države, navodeći kao primer Bosnu i Hercegovinu (BiH), koja je obrazovana od dve državotvorne jedinice – Republike Srpske i Federacije BiH. Rajko Kuzmanović, *Eseji o ustavnosti i zakonitosti*, nav. delo, str. 256–257.

⁵ „Ustav Republike Makedonije“, *Službeni vesnik* br. 52/1991, Skopje, 1991.

⁶ A/RES/47/225, *United Nation, 98th General Assembly*, 8. April 1993. Available from: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r225.htm> (Accessed January 17, 2019).

izjasnilo za osamostaljenje. Referendumu je prethodila Deklaracija o nezavisnosti, koju je Sobranje (Parlament) usvojilo 25. januara 1991. godine. Volja naroda, iskazana na referendumu, potvrđena je 18. septembra 1991. godine, u Sobranju, izjavom o prihvatanju referendumskih rezultata, čime su stvorenii svi preduslovi za donošenje novog Ustava Republike Makedonije 11. novembra 1991. godine.⁷ Njime se Makedonija opredelila za značajniji iskorak u poštovanju i zaštiti ljudskih prava, što je, nakon rušenja socijalizma, bila odlika svih novonastalih ustava „od Talina do Tirane”.⁸

U makedonskoj ustavnopravnoj literaturi se često navodi da je Ustav Republike Makedonije donet na osnovu postupka za izmenu Ustava, utvrđenog Amandmanom LXXIX iz 1990. godine.⁹ Time se ističe postojanje ustavnog kontinuiteta u odnosu na prethodni ustav, imajući u vidu da je Ustav iz 1991. godine donet u skladu sa poštovanjem revizionog postupka svog predhodnika. Takav stav je potvrđen i u samoj preambuli makedonskog ustava. Međutim, svaka promena državnog statusa predstavlja, sa teorijskog aspekta, državni diskontinuitet, a prekid državnog kontinuiteta predstavlja i prekid ustavnog kontinuiteta.¹⁰ Drugim rečima, donošenjem Ustava Republike Makedonije 1991. godine došlo je do povrede revizionog postupka Ustava SFRJ iz 1974, što je nesumnjivo prouzrokovalo ustavni diskontinuitet.¹¹

Ustav Republike Makedonije u članu 1. ovu bivšu jugoslovensku republiku definiše kao „suverenu, samostalnu, demokratsku i socijalnu državu”, dok se u članu 2. navodi da „suverenitet proizlazi od građana i pripada građanima”. Time je ustavotvorac želeo da istakne raskid sa autoritarnom prošlošću. Međutim, iza formalno demokratske ustavne fasade Makedoniju u praksi

⁷ Jovica Trkulja, *Osvajanje demokratije – Ogled o postkomunizmu*, Draganić, Beograd, 1993, str. 99 fn. 20; Dragan Đukanović, „Postojeće političke prilike i međuetnički odnosi u Makedoniji”, *Međunarodni problemi*, Vol. 55, br. 3–4, str. 396.

⁸ Naime, Ustav Republike Makedonije predvideo je čitav katalog građanskih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, za koje je rezervisao čak 39 članova (čl. 9–48). Tanja Karakamiševa, „Human Rights in the Republic of Macedonia – Seen Through the Lens of the Constitution and the Practice of Democracy”, *Revus*, Vol. 11, no. 1, p. 158.

⁹ Iskra Akimovska Maletić, „Ustavne promene u Makedoniji – Više od dve decenije”, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Vol. 22, br. 3, str. 54.

¹⁰ Rodoljub Etinski, *Međunarodno javno pravo*, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1999, str. 123–139.

¹¹ Formalno-pravno, u saveznoj državi je za reviziju ustava relevantan i redosled po kojem se menjaju ustavi. Kako u federacijama važi princip supremacije savezne države, odnosno saveznog ustava, logično je da se prvenstveno pristupi promeni saveznog ustava, a da se, potom, menjaju ustavi federalnih jedinica i uskladjuju sa saveznim.

odlikuje rastuća ekonomска, socijalna i međuetnička kriza.¹² Okretanje leđa krizi (pa i onoj u Makedoniji – A. N.), kako navodi Jovan Đorđević, predstavljalo bi „dokaz neshvatanja odnosa između promene i budućnosti sistema, ali i zapostavljanje svakog kritičkog odnosa prema otvorenom kritičkom stanju sadašnjosti“.¹³

Imajući u vidu pomenutu krizu i slabost u društvenom i političkom sistemu Makedonije, ustavotvorac je putem amandmana čak osam puta izvršio dopunu i promenu ustava, i to redom 1992, 1998, 2001, 2003, 2005, 2009, 2011. i 2019. godine.¹⁴ Međutim, promena Ustava ostvarena 2001, uz ovu donetu 2019. godine, smatra se za jednu od najznačajnijih u ustavnoj istoriji Makedonije. Prva je bila rezultat okončanja oružanih sukoba između Albanaca i Makedonaca i predstavljala je rezultat tzv. Ohridskog sporazuma.¹⁵ Naime, ovom ustavnom promenom delom je u korist manjinskih zajednica izmenjen revizionistički postupak koji se odnosi na preambulu, odnosno lokalnu samoupravu, službenu upotrebu jezika, osnovne vrednosti ustavnog poretku, jednakost građana, slobodu veroispovesti, manjinska prava, istorijsko i umetničko blago Makedonije, Narodnog pravobranioca, Komiteta za odnose sa zajednicama, Saveta bezbednosti, Republičkog sudskeg saveta i Upravnog suda.¹⁶ Time se, kako navodi Gaber Damjanovska, „Makedonija svrstala u red država sa tzv. fleksibilnim (mekim) ustavom, iako njegova promena zahteva dvotrećinsku većinu od ukupnog broja poslanika, dok se za određena pitanja, kao što su lokalna samouprava ili ona koja se odnose na prava zajednica, zahteva dvostruka (Badinterova) komisija“.¹⁷

¹² O razlici između stvarnog i pisanog ustava, odnosno o „faktičkoj promeni ustava“ vid. Alekса Nikolić, „O delotvornosti jedne ustavne norme: slučaj Japana“, *Politička revija*, Vol. 61, br. 3, str. 23.

¹³ Jovan Đorđević „Teorijske osnove primene prava“, u: Miodrag Jovičić (ur.), *Aktuelni problemi ustava i ustavnih promena*, SANU, Beograd, 1991, str. 20.

¹⁴ Postupak za promenu Ustava je detaljno ureden čl. 129–131. Ustava, odnosno Amandmanom XVIII Ustava donetim 2001. godine.

¹⁵ Ohridski ili Okvirni sporazum predstavlja dokument potpisani između najznačajnijih predstavnika Albanaca i Makedonaca, uz posredovanje EU i SAD. Njegov osnovni cilj predstavlja obezbeđivanje „budućnosti makedonske demokratije [...] kao i njeno integriranje u evroatlantsku zajednicu“. Međutim, iako je doprineo prekidu otvorenih neprijateljstava između dve strane, on se nikako ne treba tumačiti kao konačno rešenje. Dragan Đukanović, „Postojeće političke prilike i međuetnički odnosi u Makedoniji“, nav. delo, str. 403–406.

¹⁶ Amandmani IV–XVIII Ustava Republike Makedonije.

¹⁷ Наташа Габер Дамјановска, „Уставните промени во Република Македонија – Одраз на актуелните општествени и политички состојби“, *Политичка мисла*, год. 9, бр. 35, стр. 12.

KRIZA SA GRČKOM I REFERENDUM O PROMENI USTAVA

Makedonija je od svog nastanka pa do danas imala otvorene nesuglasice sa Grčkom oko svog ustavnog imena.¹⁸ Zvanična Atina je odmah nakon sprovedenog referenduma o nezavisnosti Makedonije zahtevala od zvaničnog Skoplja da promeni naziv države, istakne da nema teritorijalne pretenzije prema grčkoj regiji Makedoniji, te da prizna da ne postoji tzv. makedonska manjina u Grčkoj.¹⁹ Milionski protesti održani u Solunu 1992. godine dodatno su zakomplikovali odnose između ove dve balkanske države. Zbog spora oko imena Grčka od 2008. godine drži veto na ambicije Republike Makedonije da se pridruži Evropskoj uniji (EU) i NATO.²⁰ Međutim, 2018. godine je primetna relaksacija odnosa između Skoplja i Atine, kada su politička rukovodstva obe države izrazila želju da reše ovaj višedecenijski sukob, postigavši dogovor da se ova bivša jugoslovenska republika nazove Severna Makedonija.

Referendum održan 30. septembra 2018. godine, a koji je trebalo da potvrdi sporazum sa Grčkom, izazvao je dodatne nedoumice iz najmanje dva razloga. Prvi predstavlja (ne)preciznost referendumskog pitanja, a drugi je vezan za njegov legitimitet. Naime, građani Makedonije su se izjašnjavali na postavljeno pitanje: „Da li ste za ulazak u EU i NATO prihvatanjem dogovora Republike Makedonije i Republike Grčke?” Time su se pred njima zapravo nalazila čak tri pitanja²¹, od kojih nijedno nije preciziralo koji je to dogovor postignut između zvaničnog Skoplja i Atine. Uz to, slab odziv birača (36,89%),

¹⁸ Nakon potpisivanja Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje (tzv. Beogradskog sporazuma), 8. aprila 1996. godine, između SR Jugoslavije i Makedonije zvanični Beograd priznao je Republiku Makedoniju pod njenim ustavnim imenom. Branko Pavlica, „Ugovorno stanje između Srbije i Crne Gore i Republike Makedonije 1996–2004”, *Strani pravni život*, god. 49, br. 1–2, str. 115.

¹⁹ Michalis Papakonstantinou, *To Imerologio Enos Politikou (The Diary of a Politician)*, Viviopoleion tis Estias, Athens, 1994, p. 419.

²⁰ Tako je 2009. godine Ministarstvo spoljnih poslova Republike Makedonije interno usvojilo dokument pod nazivom „Ciljevi i prioriteti”, u kome se ukazuje na opredeljenost zemlje u vezi sa evropskim i transatlantskim integracijama, ali i na neophodnost rešavanja pitanja imena zemlje sa Grčkom. Dragan Đukanović, „Spoljnopolitičke orientacije država Zapadnog Balkana: Uporedna analiza”, *Godišnjak FPN*, Vol. 4, br. 4, str. 307–308.

²¹ Jedno pitanje bi bilo da li su građani Makedonije saglasni sa ulaskom u EU, drugo, da li su saglasni sa ulaskom u NATO (pri čemu se odgovor na prvo pitanje ne mora podudarati sa odgovorom na drugo – prim. A. N.), dok je treće pitanje vezano za postignut sporazum Skoplja i Atine, bez preciziranja kako on glasi, što je, samo po sebi, poprilično konfuzno.

iako je za glasalo 94,18% izašlih, dok je protiv bilo 5,82%, doveo je do toga da je referendum ocenjen kao neuspešan, budući da nije glasalo više od polovine upisanih birača.²² Na kraju, s obzirom na to da je referendum jedan od najvažnijih načina kojim se izražava i potvrđuje volja naroda i stvarni interesi građana, možemo konstatovati da je makedonsko društvo duboko podeljeno povodom ovog pitanja.

Međutim, s obzirom na to da je referendum bio savetodavnog karaktera, konačna „reč” pripala je makedonskom parlamentu. Sobranje je 11. januara 2019. godine dvotrećinskom većinom usvojilo ustavne promene, kojima su prihvaćeni svi amandmani koji proizlaze iz Prespanskog sporazuma, a kojima je ova bivša jugoslovenska republika promenila ustavno ime u Republika Severna Makedonija.²³ Međutim, aktuelni predsednik Makedonije Đorđe Ivanov odbio je da potpiše Zakon o ratifikaciji²⁴, istakavši da je time povređen čl. 75. Ustava Makedonije koji u st. 2. predviđa da „predsednik republike i predsednik skupštine potpisuju ukaz o proglašenju zakona”.²⁵ On dalje smatra da je ovaj član povređen i u sledećoj odredbi koja u st. 3 navodi da „u slučaju da predsednik republike odbije da potpiše ukaz, Sobranje je dužno da ponovo razmatra zakon, i onda, ukoliko ga ponovo usvoji većinom glasova ukupnog broja narodnih poslanika, predsednik je u obavezi da potpiše ukaz”. On se na takav potez odlučio s obzirom na to da se makedonski parlament samo jednom u januaru mesecu izjašnjavao po ovom pitanju. Međutim, sa ustavnopravnog stanovišta, analizirajući detaljno čl. 75. Ustava, nameće se zaključak da se predsednik Đorđe Ivanov nije pozvao na adekvatne stavove pomenutog člana. Poslednji, st. 4. jasno definiše obavezu predsednika republike da potpiše ukaz, ako se prema Ustavu zakon usvaja sa dvotrećinskom većinom glasova ukupnog broja poslanika u parlamentu. Time su, normativno posmatrano, i Službeni glasnik Makedonije i predsednik Republike delovali protivustavno, s obzirom na to da usvojeni amandmani nisu mogli da budu objavljeni u Službenom glasniku bez potpisa predsednika republike, odnosno

²² Član 73. Ustava.

²³ „Makedonija promenila ime u Republika Severna Makedonija”, *Politika*, Beograd, 2019. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/420092/Makedonija-promenila-ime-u-Republika-Severna-Makedonija>, (pristupljeno 09. 02. 2019).

²⁴ Međutim, Zakon o ratifikaciji Prespanskog sporazuma nije bio jedini za koji aktuelni predsednik Makedonije smatra da je nelegalno donet. Istovremeno sa njim, Sobranje je usvojilo i Zakon o jezicima, kojim je albanski jezik postao drugi službeni jezik u ovoj državi.

²⁵ „Objavljivanje Zakona o jezicima u Službenom glasniku Makedonije protivustavno”, *Politika*, Beograd, 2019. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/420362/Objavljivanje-Zakona-o-jezicima-u-Sluzbenom-glasniku-Makedonije-protivustavno>, (pristupljeno 10. 02. 2019).

da je predsednik republike, nezavisno od svojih stavova, bio u obavezi da potpiše ukaz koji bi omogućio njegovo objavljivanje.

Sa 153 glasa „za” i 146 glasova „protiv” grčki parlament je 25. januara 2019. godine ratifikovao sporni Prespanski sporazum, nakon čega je stavljena tačka na višedecenijski sukob između ove dve balkanske zemlje.²⁶ Time je zvanična Atina „otvorila vrata” Severnoj Makedoniji ka evroatlantskim integracijama, što je potvrđeno ratifikacijom Protokola o pristupanju Severne Makedonije u NATO, čime je i zvanično stupio na snagu Prespanski sporazum i upotreba novog imena države.²⁷

EVROATLANTSKE INTEGRACIJE MAKEDONIJE

Razmatrajući bezbednosne aspekte Prespanskog sporazuma, članstvo u NATO aliansi i dalje je vrlo bitan činilac ustavnih promena u Severnoj Makedoniji. Ona se nalazi na geopolitički važnom prostoru na kome se velike sile bore za sfere uticaja. Osim Severne Makedonije, jedino Srbija i Bosna i Hercegovina nisu članice NATO-a na prostoru Balkana. Stoga je neophodno ukazati na najznačajnije dokumente na kojima se zasniva bezbednosna politika Makedonije.

Strateški odbrambeni pregled za 2018. godinu (Strategic Defence Review) makedonskog Ministarstva odbrane je važan dokument za razumevanje bezbednosne orientacije Severne Makedonije. Na osnovu njega: „cilj punopravnog članstva u NATO ostaje politički i strateški prioritet za Republiku Makedoniju kao što je to bilo još od 1993. godine”.²⁸

---

²⁶ Jasmina Pavlović Stamenić, „Ratifikovan Prespanski sporazum”, *Politika*, Beograd, 2019. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/421205/Ratifikovan-Prespanski-sporazum>, (pristupljeno 12. 02. 2019).

²⁷ „Grčka ratifikovala Protokol o pristupanju Severne Makedonije NATO-u”, RTS, Beograd, 2019. Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/3415092/grcka-ratifikovala-protokol-o-pristupanju-severne-makedonije-nato-u.html>, (pristupljeno 12. 02. 2019).

²⁸ Ministry of Defence Republic of Macedonia, *Strategic defence review 2018: Towards NATO membership and future force 2028*, June 2018, p. 20. <http://morm.gov.mk/wp-content/uploads/2018/07/SDR-Paper-dated-05-July-2018.pdf>, (accessed 10. 1. 2019).

Slika 1. Procena pretnji²⁹

THREATS, RISKS AND CHALLENGES	LIKELIHOOD		
	Short term (up to 1 year)	Medium term (up to 5 years)	Long term (up to 10 years)
Direct threat to sovereignty and territorial integrity / armed aggression	LOW	LOW	LOW
Terrorism	LOW	MEDIUM	MEDIUM
Violent extremism and radicalism	MEDIUM	MEDIUM	HIGH
Organized crime	HIGH	HIGH	MEDIUM
Illegal migration	MEDIUM	MEDIUM	MEDIUM
Cyber attacks and information security	MEDIUM	HIGH	HIGH
Hostile Foreign Intelligence Services	HIGH	HIGH	MEDIUM
Economical-political	MEDIUM	MEDIUM	MEDIUM
Natural and technological disasters, epidemics, climate change	MEDIUM	MEDIUM	HIGH
Degradation and pollution	MEDIUM	MEDIUM	MEDIUM

Prema prikazanoj tabeli, u roku od godinu dana, najmanju pretnju predstavljaju terorizam i oružani konflikt, dok najveći rizik imaju organizovani kriminal i neprijateljsko delovanje stranih obaveštajnih službi. U ovom trenutku ne postoji mogućnost za oružani konflikt, ali treba imati na umu kako bi prelivanje eventualnih sukoba na Kosmetu moglo uticati na unutrašnju bezbednost Makedonije.

Sledeći važan dokument predstavlja Bela knjiga makedonskog Ministarstva odbrane, koja kao vitalne nacionalne interese apostrofira: „političko odbrambenu integraciju u NATO” i „političku, ekonomsku i bezbednosnu integraciju u EU”.³⁰ Ova publikacija analizira bezbednosno okruženje Makedonije gde stoji „kako se Makedonija nalazi u središnjem delu Jugoistočne Evrope kao geografska raskrsnica Evrope, Azije i Afrike [...] Iz perspektive bezbednosti, biti na raskrsnici ključnih puteva znači i veću mogućnost za terorizam, ilegalnu migraciju, trgovinu drogom, ljudima i oružjem kao regularne transnacionalne pretnje koje zahtevaju aktivnu saradnju sa susednim državama i međunarodnom zajednicom”.³¹

²⁹ Ministry of Defence Republic of Macedonia, *Strategic defence review 2018: Towards NATO membership and future force 2028*, op. cit., p. 12.

³⁰ Republic of Macedonia Ministry of Defence, *White paper on defence*, Skopje, September 2012, p. 21. https://www.files.ethz.ch/isn/167326/Macedonia_ENG_2012.pdf, (accessed 11. 1. 2019).

³¹ Republic of Macedonia Ministry of Defence, *White paper on defence*, op. cit., p. 17.

Geopolitički posmatrano, težnja Makedonije za članstvom u NATO ima potporu u činjenici da se iz zvaničnog Skoplja na alijansu gleda kao na garant bezbednosti Evrope. Sa druge strane, treba imati u vidu negativan uticaj NATO saveza na ovim prostorima, gde se on bez dozvole Saveta bezbednosti UN uključio u rešavanje sukoba u SR Jugoslaviji 1999. godine, što je predstavljalo bezbednosni izazov za susedne zemlje. Skoplje je nedvosmisleno iskazalo želju za članstvom u NATO savezu, naročito imajući u vidu angažovanje njenih vojnika u Avganistanu, Bosni i Hercegovini, Libanu i Kosmetu.³² Tu se navodi kako: „Makedonija aktivno razmišlja o mogućnosti za širenje učešća vojnog i civilnog osoblja u NATO operacijama i misijama, bilo nezavisno ili kao deo svojih aktivnosti u okviru Američko-jadranske povelje“.³³

Makedonija je kao etnički nestabilna zemlja podložna sukobima. Međutim, to za sada nije slučaj imajući u vidu da se Albanci političkim putem bore za svoja prava. Kao što je već pominjano, ova država se nalazi u geografski važnoj regiji koja spaja mnoge kopnene i druge puteve. Zbog toga je teritorijalni integritet Severne Makedonije važan jer, kako primećuju Edvard Džozef (Edward P. Joseph) i Ognen Vangelov (Ognen Vangelov), „bez garancija za svoj teritorijalni suverenitet, koje joj donosi članstvo u NATO, Makedonija, zajedno sa Kosovom i Bosnom i Hercegovinom, ostaje jedno od tri otvorena pitanja na Balkanu, kao izazov rešavanja teritorijalnih sporova“.³⁴

NATO je pozdravio implementaciju ustavnih promena nakon potpisnog Prespanskog sporazuma, što je omogućilo Makedoniji da promeni ime u Severna Makedonija i time okonča dugogodišnji spor sa Grčkom. Makedonski strateški cilj učlanjenja u NATO u Skoplju se smatra važnim iz geopolitičkih i bezbednosnih razloga. U februaru je Makedonija sa NATO potpisala Protokol o pristupanju, čime će ona postati nova članica NATO alijanse kada dosadašnjih 29 članica ratifikuju taj protokol.³⁵ Time Srbija i Bosna i Hercegovina ostaju jedine države na Zapadnom Balkanu koje još nisu postale članice NATO. Sa bezbednosnog aspekta, ovo je veoma bitno za Makedoniju, imajući u vidu da je Prespanski sporazum u izvesnoj meri uticao na međunarodni položaj Makedonije i mogućnosti za njenu integraciju u internacionalne organizacije.

³² Republic of Macedonia, Ministry of foreign affairs, *Annual national programme of the Republic of Macedonia for NATO membership*, Skopje, November 2017, p. 31. <http://www.mfa.gov.mk/images/stories/GNP/GNP-2017-2018-MNR-web.pdf>, (accessed 12. 1. 2019).

³³ Ibidem.

³⁴ Edward P. Joseph, Ognen Vangelov, “Breakthrough in the Balkans: Macedonia’s new name”, *Survival*, Vol. 60, no. 4, 2018, pp. 37–44. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2018.1495426>, (accessed 13. 1. 2019)

³⁵ NATO, *NATO allies sign Accession Protocol for the future Republic of North Macedonia*, 06 Feb. 2019. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_163078.htm, (accessed 6. 2. 2019).

On je proizvod dugog spora i treba biti oprezan u davanju daljih prognoza o implementaciji ovog dokumenta.

ODNOSI MAKEDONIJE I EVROPSKE UNIJE

Spor oko imena sa Grčkom za Makedoniju je dugo godina predstavljaо kamen spoticanja na njenom putu pristupanja Evropskoj uniji. U tom kontekstu, Prespanski sporazum može predstavljati okidač koji će ubrzati taj započeti poduhvat. Ovo poglavlje počinjemo analizom izveštaja Evropske komisije o napretku Severne Makedonije u procesu pristupanja EU. Tu se navodi kako je: „imajući u vidu političke kriterijume, Makedonija konačno prevazišla najintenzivniju političku krizu još od 2001. godine”.³⁶

Za političku situaciju je važno pridržavanje Ohridskog sporazuma kao garanta za mirnodopske intraetničke odnose. Kao ključni problemi u ekonomskom razvoju Makedonije navode se „nedostaci u biznis sektoru kao što je slabo poštovanje ugovora i obimna siva ekonomija”, dok je učinjen napredak na polju „javnih finansija i transparentnosti”.³⁷

Politička situacija u Severnoj Makedoniji ublažena je potpisivanjem Prespanskog sporazuma koji umnogome rešava njene probleme u domenu kako unutrašnje tako i spoljne politike. Time se otvara put integraciji kako u Evropsku uniju tako i u NATO. Osim toga, etnički element i dalje ostaje mogući izvor tenzija i neslaganja iako je albanski jezik zvanično postao službeni u Severnoj Makedoniji. Integracije Severne Makedonije u EU su opravdane ako se ima u vidu finansijska pomoć koju EU intenzivno pruža Makedoniji. U periodu od 2014. do 2020. godine EU je planirala da izdvoji 664.200.000 evra za razvoj ključnih sektora.³⁸

Na sastanku Evropskog saveta u oktobru ove godine odlučeno je da se razmatranje pitanja proširenja EU na Zapadni Balkan odloži do narednog

³⁶ European Commission, *Commission staff working document: The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 report*, p. 7. <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia-report.pdf>, (accessed 14. 1. 2019).

³⁷ European Commission, *Commission staff working document: The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 report*, op. cit., p. 8.

³⁸ European commission, *The Former Republic of Macedonia on its European path*, Last updated 07/2018. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/near_factograph_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf, (accessed 15. 1. 2019).

samita EU – Zapadni Balkan u maju 2020. godine u Zagrebu.³⁹ Takva odluka je u Severnoj Makedoniji izazvala nepoverenje prema procesu evropskih integracija. O tome je govorila i Juliana Karai iz Instituta za evropske politike iz Skoplja, smatrajući kako je to „dovelo do pojačavanja unutrašnjih podela“.⁴⁰ Prema tome, Makedonija, iako je pre 14 godina počela svoj proces pristupanja Evropskoj uniji, i dalje neće moći da otvori pregovore o članstvu. To je rezultat unutrašnjih reformi Evropske unije imajući u vidu Bregzit i formiranje novih institucija EU nakon izbora za Evropski parlament koje, sa jedne strane, utiču na fokus Unije prema proširenju. Sa druge strane, pomenuto produbljivanje podela u makedonskom društvu nakon ove odluke Evropskog saveta oblikuje unutrašnju politiku Severne Makedonije.

ZAKLJUČAK

Evropske integracije država Zapadnog Balkana odvijaju se na dva koloseka, u pravcu stabilizacije i pridruživanja. Potpisivanjem Sporazuma iz Prespe nizgled su se stekli svi uslovi za političku stabilizaciju Severne Makedonije, iako je tu kao ključno pitanje (još uvek) položaj i status albanske manjine. Dobra volja zvaničnika Severne Makedonije i Grčke pokazuje da je u ovom regionu moguće postići kompromis koji vodi ka stabilnosti i smanjenju tenzija. Uprkos svemu, EU je danas u dubokoj krizi. Bregzit, migrantska kriza, kriza evra i institucionalna kriza predstavljaju ozbiljne izazove za EU. Stoga, ostaje neizvesno kada će Makedonija započeti pristupne pregovore sa Unijom. Nezvanično, države članice EU razmatraju izradu novog pristupa proširenju, što će dodatno uticati na dalju poziciju Severne Makedonije u njenom procesu evropskih integracija.

Pravni sistem sâm po sebi nema snage da obezbedi svoje ostvarivanje i poštovanje. Njegova moć je opredeljena odnosom nosilaca političke moći u društvu prema njemu. Stoga proizlazi da je svaki ustavni tekst na neki način „politička tvorevina“. Međutim, on to u izvesnoj meri i treba da bude. Opasnost leži u onim slučajevima kada ustav postane „politički instrument“. Tada, kako to navodi Vladan Petrov, „on ne podstiče, već umrtvljuje društveni razvoj; on ne ograničava nosioce političke vlasti, već ih čini gospodarima

³⁹ European council, European Council Meeting (17 and 18 October 2019) – Conclusions, EU CO 23/19, Brussels, 18 October 2019, IV (5), p. 2. <https://www.consilium.europa.eu/media/41123/17-18-euco-final-conclusions-en.pdf>, (accessed 24. 11. 2019).

⁴⁰ Evropski pokret u Srbiji, *Proširenje EU zavisi od političke volje ključnih aktera*, 14. 11. 2019. <http://www.emins.org/prosirenje-eu-zavisi-od-politicke-volje-kljucnih-aktera/>, (pristupljeno 24. 11. 2019).

života jedne političke zajednice".⁴¹ Mišljenja smo da se to upravo desilo i u Severnoj Makedoniji. „Amandman iz nužde”, kako možemo nazvati aktuelni iz 2019. godine, ukazao nam je na nekoliko bitnih manjkavosti. Prva je vezana za referendum, koji, pored svoje tehničke manjkavosti (nepreciznog načina postavljanja pitanja), ima i suštinsku manjkavost, koja se ogleda u njegovom (ne)legitimitetu. Druga je vezana za sporno tumačenje čl. 75. Ustava Makedonije, odnosno jaz koji je u tom trenutku postojao između nosilaca političke moći. Upravo taj jaz, kao i rezultati referenduma, ukazuju na visoku fragmentisanost makedonskog društva čije je nezadovoljstvo dodatno povećano odlaganjem pristupnih pregovara sa EU. Na taj način, čini nam se da je promenom imena „preskupo plaćen” ustavni identitet Makedonije.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] A/RES/47/225, *United Nation, 98th General Assembly*, 8. April 1993. Available from: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r225.htm> (accessed January 17, 2019).
- [2] Akimovska Maletić Iskra, „Ustavne promene u Makedoniji – Više od dve decenije”, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, Vol. 22, br. 3, str. 48.
- [3] Габер Дамјановска Наташа, „Уставните промени во Република Македонија – Одраз на актуелните општествени и политички состојби”, *Политичка мисла*, год. 9, бр. 35, стр. 12.
- [4] „Grčka ratifikovala Protokol o pristupanju Severne Makedonije NATO-u”, RTS, Beograd, 2019. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/3415092/grcka-ratifikovala-protokol-o-pristupanju-severne-makedonije-nato-u.html>
- [5] Đorđević Jovan, „Teorijske osnove primene prava”, u: Miodrag Jovičić (ur.), *Aktuelni problemi ustava i ustavnih promena*, SANU, Beograd, 1991, str. 20.
- [6] Đukanović Dragan, „Spoljnopoličke orientacije država Zapadnog Balkana: Uporedna analiza”, *Godišnjak FPN*, Vol. 4, br. 4, str. 307–308.
- [7] Đukanović Dragan, „Postojeće političke prilike i međuetnički odnosi u Makedoniji”, *Međunarodni problemi*, Vol. 55, br. 3–4, str. 396.
- [8] Etinski Rodoljub, *Međunarodno javno pravo*, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1999.
- [9] European Commission, *Commission staff working document: The Former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 report*, p. 7. [---

⁴¹ Vladan Petrov, „Ustavna reforma – naše \(ne\)shvatanje Ustava”, u: Svetislav Tabošić \(ur.\), *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU*, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2005, str. 198.](https://ec.europa.eu/neighbourhood-en-

</div>
<div data-bbox=)

- largement/sites/near/files/20180417-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia-report.pdf
- [10] European commission, *The Former Republic of Macedonia on its European path*, Last updated 07/2018. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/near_factograph_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf
  - [11] European council, *European Council Meeting (17 and 18 October 2019)- Conclusions*, EU CO 23/19, Brussels, 18 October 2019, IV (5), p. 2. <https://www.consilium.europa.eu/media/41123/17-18-euco-final-conclusions-en.pdf>
  - [12] Evropski pokret u Srbiji, *Proširenje EU zavisi od političke volje ključnih aktera*, 14. 11. 2019. <http://www.emins.org/prosirenje-eu-zavisi-od-politicke-volje-kljucnih-aktera/>
  - [13] Ilievski Zoran, Taleski Dane, "Was the EU's role in conflict management in Macedonia a success?", *Ethnopolitics*, Vol. 8, Issue 3–4, 2009, pp. 355–367. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17449050903086955>
  - [14] Joseph P. Edward, Vangelov Ognen, "Breakthrough in the Balkans: Macedonia's new name", *Survival*, Vol. 60, Issue 4, 2018, pp. 37–44. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2018.1495426>
  - [15] Jovičić Miodrag, *Državnost federalnih jedinica*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
  - [16] Karakamiševa Tanja, "Human Rights in the Republic of Macedonia – Seen Through the Lens of the Constitution and the Practice of Democracy", *Revus*, Vol. 11, no. 1, p. 158.
  - [17] Kuzmanović Rajko, *Eseji o ustavnosti i zakonitosti*, Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Banjoj Luci, Banja Luka, 2004.
  - [18] Marković Ratko, *Ustavno pravo*, Izdavački centar Pravnog fakulteta, Beograd, 2012.
  - [19] „Makedonija promenila ime u Republika Severna Makedonija”, *Politika*, Beograd, 2019. <http://www.politika.rs/sr/clanak/420092/Makedonija-promenila-ime-u-Republika-Severna-Makedonija>
  - [20] Ministry of Defence Republic of Macedonia, *Strategic defence review 2018: Towards NATO membership and future force 2028*, June 2018, p. 20. <http://morm.gov.mk/wp-content/uploads/2018/07/SDR-Paper-dated-05-July-2018.pdf>
  - [21] NATO, *NATO allies sign Accession Protocol for the future Republic of North Macedonia*, Feb. 06, 2019. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_163078.htm
  - [22] Nikolić Aleksa, „O delotvornosti jedne ustavne norme: slučaj Japana”, *Politička revija*, Vol. 61, br. 3, str. 23.
  - [23] „Objavljanje Zakona o jezicima u Službenom glasniku Makedonije protiv-ustavno”, *Politika*, Beograd, 2019. <http://www.politika.rs/sr/clanak/420362/Objavljanje-Zakona-o-jezicima-u-Sluzbenom-glasniku-Makedonije-protiv-ustavno>

- [24] Pavlica Branko, „Ugovorno stanje između Srbije i Crne Gore i Republike Makedonije 1996–2004”, *Strani pravni život*, god. 49, br. 1–2.
- [25] Pavlović Stamenić Jasmina, „Ratifikovan Prespanski sporazum”, *Politika*, Beograd, 2019. <http://www.politika.rs/sr/clanak/421205/Ratifikovan-Prespanski-sporazum>
- [26] Papakonstantinou Michalis, *To Imerologio Enos Politikou (The Diary of a Politician)*, Viviopoleion tis Estias, Athens, 1994, p. 419.
- [27] Petrov Vladan, „Ustavna reforma – naše (ne)shvatanje Ustava”, u: Svetislav Taboroši (ur.), *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU*, Izdavački centar Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd, 2005, str. 198.
- [28] Petrov Vladan, Simović Darko, *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2018.
- [29] Republic of Macedonia Ministry of Defence, *White paper on defence*, Skopje, September 2012, p. 21. https://www.files.ethz.ch/isn/167326/Macedonia_ENG_2012.pdf
- [30] Republic of Macedonia, Ministry of foreign affairs, *Annual national programme of the Republic of Macedonia for NATO membership*, Skopje, November 2017, p. 31. <http://www.mfa.gov.mk/images/stories/GNP/GNP-2017-2018-MNR-web.pdf>
- [31] Trkulja Jovica, *Osvajanje demokratije – Ogled o postkomunizmu*, Draganić, Beograd, 1993.
- [32] „Ustav Republike Makedonije”, *Službeni vesnik*, br. 52/1991, Skopje, 1991.

*Aleksa Nikolić
Milan Ranković*

THE REFERENDUM QUESTION AND CONSTITUTIONAL CHANGES IN MACEDONIA

Abstract

The authors first point to the process of gaining independence of Macedonia, as well as to the process of adopting the constitution of 1991. However, behind the formal democratic constitutional facade, the growing economic, social and interethnic crisis in Macedonia has been neglected. In that regard, the constitution maker amended the constitution eight times. However, the subject of this analysis is the latest amendment to the Constitution of 2019, by which this former Yugoslav republic has resolved a multi-year dispute with Greece. Therefore, the authors deal with the direct analysis of the referendum question, that is, the controversies that followed the constitutional changes in this country. After the legal analysis, the importance of constitutional changes is pointed out from the security aspect. In this regard, the

authors analyze the effects of the signing of the Prespa Accord on Euro-Atlantic integration in Macedonia. Finally, as part of the concluding remarks, the authors once again summarize the significance and consequences of the constitutional amendment.

Key words:

Macedonia, constitution, referendum, NATO, European Union.

Aleksandar Kovačević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Ka dostojanstvenom digitalnom radu – Položaj radnika na digitalnim platformama**

Apstrakt

Pojam digitalizacije rada nije nov fenomen. Kao posledica digitalizacije javljaju se novi oblici zaposlenja od kojih se posebno ističe rad na digitalnim platformama. Rad na digitalnim platformama, sa druge strane, predstavlja relativno nov i slabo istražen fenomen sa stanovišta političke sociologije. U ovom radu se nastoji da se na osnovu analize utvrde osnovne karakteristike rada na digitalnim platformama i utvrdi da li karakteristike rada na digitalnim platformama odgovaraju aktuelnom shvatanju pojma dostojanstvenog rada. U svrhu odgovora na ovo istraživačko pitanje izvršiće se analiza rada na digitalnim platformama i navesti osnovne karakteristike ovog oblika rada. Sa druge strane, navešće se i osnovne karakteristike dostojanstvenog rada.

Nakon toga će biti izvršeno upoređivanje ovih karakteristika.

Rezultati koji će se postići u ovom radu pokazuju da rad na digitalnim platformama ima više negativnih nego pozitivnih karakteristika. Zaključak koji se ovde postiže ujedno je i negativan odgovor na postavljeno istraživačko pitanje. U zaključnim razmatranjima će biti poseban akcenat na ulozi sindikata u zaštiti osnovnih prava radnika na digitalnim platformama sa ciljem da rad na digitalnim platformama postane dostojanstven rad.

Ključne reči:

digitalizacija rada, digitalno tržište rada, novi oblici zaposlenja, rad na digitalnim platformama, dostojanstven rad, socijalni akteri, sindikati

---

* aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

** Rad nastao u okviru projekta *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu*, evidencijski broj projekta 179076.

UVOD

Istorijski razvoj je istorijski razvoj tehnoloških, ekonomskih i društvenih promena koje su imale ključni uticaj na promene unutar procesa rada. Jedan od ključnih razloga koji dovodi do promene unutar sfere rada jesu tehnološke inovacije. Sa tehnološkim napretkom dolazi do promene u organizaciji proizvodnje, što dovodi do bitnih promena u položaju i statusu radnika. Ove promene su dovele do usvajanja minimuma radničkih prava za dostojanstven rad. Poslednja promena u sferi industrijskih odnosa je digitalizacija. Četvrta industrijska revolucija ili digitalna revolucija je dovele do značajnih promena u uslovima rada i radnom okruženju. Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li sa digitalizacijom dolazi do promene društvenog statusa radnika. Stoga, osnovno istraživačko pitanje koje će biti postavljeno u ovom radu glasi: da li digitalizacija rada dovodi do urušavanja prava radnika na dostojanstven rad? U odgovoru na ovo pitanje pokušaćemo da definišemo sam pojam digitalizacije procesa rada i uticaj digitalizacije na postojeće radno okruženje. Ovaj relativno novi fenomen će biti u uporednoj praksi sa osvrtom na Republiku Srbiju.

POJAM DIGITALIZACIJE RADA

Digitalizacija rada predstavlja nedovoljno istraženo polje sa stanovišta ekonomske teorije. Digitalizacija rada i njen uticaj na položaj i prava radnika koji bivaju pogodeni digitalizacijom podrazumeva da se ona posmatra sa stanovišta političke sociologije budući da digitalizacija rada predstavlja svakako i društveni fenomen. Stoga će nastojanja u ovom radu biti da se digitalizacija rada objasni pre svega kao društveni fenomen.

Pojam digitalizacije rada nije nov fenomen. Do digitalizacije rada dolazi sa uvođenjem prvih robova u industriju koji su mogli zameniti ljudsku ruku. Digitalizacija rada kao posledica automatizacije i robotizacije industrijske proizvodnje predstavlja prvi talas. Ipak, pojam digitalizacije rada ne odnosi se samo na proces automatizacije i robotizacije proizvodnje. Shvatanje digitalizacije rada isključivo sa stanovišta procesa automatizacije i robotizacije proizvodnje nije cilj ovog istraživanja. Drugi talas digitalizacije¹, koji nastaje kada dolazi do spajanja velike količine podataka², dostupnih na mrežama, i

¹ Izraz „drugi talas digitalizacije“ upotrebljava Digris. Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, ETUI, Brussels, 2016, p. 27.

² Engleski izraz „Big Data“ se može definisati kao kombinacija i zbir svih podataka (ličnih, komercijalnih, geografskih, bihevioralnih) dostupnih na mrežama – internet, mobilni telefoni, satelitskim navigacijama i dr. – i koji se mogu iskoristiti

procesa robotizacije³, predstavlja predmet ovog istraživanja. Digitalizacija se ovde posmatra kao proizvod četvrte industrijske revolucije i predstavlja radečkalno preoblikovanje poslovnog okruženja i prirode rada, kao i redefinisanje granica proizvodnje, redistribucije i potrošnje.⁴ Digitalizacija rada predstavlja početak kraja rada onakvog kakav je do sada bio poznat.⁵

Četvrta industrijska revolucija ili digitalna revolucija⁶ dovodi do dalje automatizacije industrijske proizvodnje, ali njen ključni doprinos je pojava novih formi rada. Za shvatanje budućnosti rada neophodno je navesti različite oblasti koje su pod direktnim uticajem digitalizacije: otvaranje novih radnih mesta (novi sektori, novi proizvodi, nove usluge); promena prirode posla (digitalizacija, interfejs ljudske/inteligentne mašine, novi oblici upravljanja); uništavanje posla (automatizacija i robotizacija) i promena vrste posla (digitalne platforme, davanje zadataka velikom broju ljudi na internetu i „deljena ekonomija“)⁷. Sa druge strane, neophodno je navesti i nove poslove koji se javljaju kao direktna posledica digitalizacije. Eurofond je sproveo istraživanje o novim oblicima zaposlenja u Evropi od 2000. godine. Analizirajući oblike zaposlenja u Evropi, Eurofond je pronašao devet novih oblika zaposlenja koje je moguće svrstati u dve grupe: novi modeli radnog odnosa između poslodavaca i zaposlenih ili klijenata i radnika i novi obrasci rada, odnosno drugim rečima novi načini rada.⁸ U okviru prve grupe svrstavaju se: deljenje zaposlenih (engl. *Employee sharing*), deljenje poslova (engl. *Job sharing*) i rad na osnovu vaučera (engl. *Voucher-based work*). U drugu grupu svrstavaju se: privremeno upravljanje (engl. *Interim management*), povremeni rad (engl. *Casual work*),

kao sirovina u okviru mobilnih aplikacija. Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, op. cit., p. 10.

³ Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, op. cit., p. 50.

⁴ European Economic and Social Committee, *Impact of digitalisation and the on-demand economy on labour markets and the consequences for employment and industrial relations*, Visits and Publications Unit, Brussel, 2017, p. 9.

⁵ Pamela Meil and Vassil Kirov, “Introduction: The Policy Implication of Virtual Work”, in: Pamela Meil and Vassil Kirov (eds.), *Policy Implication of Virtual Work*, Palgrave Macmillan, London, 2017, p. 4.

⁶ Wolfgang Kowalsky, “The European digital agenda: unambitious and too narrow”, *Social Europe*, July 6, 2015. Available at: <https://www.socialeurope.eu/european-digital-agenda-unambitious-narrow> (accessed January 26, 2019).

⁷ Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, op. cit., p. 17.

⁸ Eurofound, *New forms of employment*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2015, p. 7.

mobilni rad zasnovan na korišćenju savremenih tehnologija (engl. *ICT-based mobile work*), rad na digitalnim platformama (engl. *Crowd employment*), rad sa velikim brojem klijenata (engl. *Portfolio work*) i zajedničko zapošljavanje (engl. *Collaborative employment*).⁹

Uporednom analizom oblasti koje su pod uticajem digitalizacije i novih oblika poslova može se zaključiti da je digitalizacija rada ključni razlog nastanka i daljeg razvoja određenih novih oblika poslova. Digris i Eurofond dolaze do zajedničkih nalaza prilikom izučavanja uticaja digitalizacije na programu vrste poslova. Druga grupa poslova koje navodi Eurofond se gotovo poklapa sa četvrtom oblasti uticaja koje navodi Digris. Ova grupa poslova, odnosno oblast uticaja koja nastaje kao posledica digitalizacije je upravo ono što čini drugi talas digitalizacije. U drugom talasu digitalizacije nesporno dolazi do promene odnosa između poslodavaca i zaposlenih, ali ključni aspekt drugog talasa digitalizacije je pojava novih poslova ili oblika zaposlenja, od kojih se posebno ističe mobilni rad zasnovan na korišćenju modernih tehnologija, rad na digitalnim platformama, rad sa velikim brojem klijenata i zajedničko zapošljavanje, odnosno rad u zajedničkom prostoru (engl. *Coworking*).

Novi oblici poslova podrazumevaju stvaranje nove digitalne ekonomije. Ovo podrazumeva razvoj novih servisa i uvođenje novih aktera na tržište, što vodi ka stvaranju digitalnog tržišta rada. Digitalno tržište rada nastaje kao posledica digitalizacije rada i digitalne ekonomije i razvija se kao paralelno tržište rada koje je ultrafleksibilno sa zapošljavanjem koje nije zasnovano na bilo kakvoj formi ugovora.¹⁰ Unutar ovog tržišta više ne postoji ugovor o radu i ne plaća se po standardima i propisima o radnom vremenu. Radnik unutar ovog tržišta ostaje najčešće samozaposlen i ima sopstvenu socijalnu i zdravstvenu zaštitu ili pak posao obavlja na crnom tržištu u odsustvu bilo kakve pravne zaštite svog statusa.

KARAKTERISTIKE RADA NA DIGITALNIM PLATFORMAMA

Digitalizacija rada nužno dovodi do promene u odnosima između zaposlenih i poslodavaca. Sa stanovišta ovog istraživanja neophodno je navesti do kojih promena dolazi kao posledica digitalizacije, odnosno neophodno je odgovoriti na pitanje da li digitalizacija rada, odnosno rad na digitalnim platformama dovodi do urušavanja prava radnika na dostojanstven rad. Prilikom objašnjenja rada na digitalnim platformama posebno će se voditi računa o karakteru

⁹ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit.

¹⁰ Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, op. cit., p. 35.

odnosa između zaposlenih i poslodavaca, kao i o veštinama koje svaki radnik treba da poseduje u eri digitalizacije rada. Za početak potrebno je navesti da se odnos između zaposlenih i poslodavaca posmatra kao odnos između klijenata i radnika čija se komunikacija odvija posredstvom onlajn platforme sa ili bez posredovanja vlasnika platforme.¹¹

Rad na digitalnim platformama je najzastupljeniji i najinteresantniji oblik digitalnog rada. Brojni autori (Felstiner, 2011; Green et al., 2013; Kittur et al., 2013) su pokušali da definišu rad na digitalnim platformama. Oni dolaze do sličnih nalaza tako da bi se na digitalnim platformama mogao definisati kao „onlajn posredovana razmena koja korisnicima (organizacijama ili pojedincima) omogućuje pristup drugim korisnicima putem interneta radi rešavanja specifičnih problema ili postizanja specifičnih ciljeva“¹². Iz ove definicije može se zaključiti da je rad na digitalnim platformama jedna forma specifičnog društvenog odnosa između poslodavaca koji se nazivaju klijentima i zaposlenih, odnosno radnika koji se odvija posredstvom onlajn platformi. Ovaj oblik zaposlenja ne predstavlja kontinuirani radni odnos.¹³

Mark Veksler opisuje rad na digitalnim platformama kao proces koji se sastoji iz pet različitih faza, a sam rad na digitalnim platformama objašnjava na osnovu ponašanja gomile. U prvoj fazi klijent prepoznaje da poseduje problem ili priliku koja se efikasnije može rešiti ukoliko se uz instrukcije preda široj javnosti. U drugoj fazi klijent objavljuje poziv putem onlajn platforme pozivajući javnost da učestvuje u rešavanju problema. Ovaj poziv se može uputiti nediferenciranoj gomili ili jasno definisanoj grupi pojedinaca koji poseduju sposobnosti da reše specifičan zadatak. U trećoj fazi klijent prikuplja predloge od gomile, dok u četvrtoj odvaja vredne od beskorisnih. Dati predlozi bivaju filtrirani od strane gomile ili stručnjaka. U petoj fazi klijent i pripadnici gomile odlučuju o budućnosti ovakvog vida angažovanja.¹⁴

Analizirajući rad na digitalnim platformama Eurofond je utvrdio da postoji nekoliko oblika digitalnih platformi: 1) platforme koje dozvoljavaju klijentima da radi ispunjenja tražene usluge pokrenu takmičenje kako bi pronašle zainteresovane radnike; 2) platforme gde klijenti odrede traženu uslugu i pozivaju radnike da im daju predlog kako bi se rešio postavljeni zadatak; 3) platforme gde radnici nudeći svoje veštine traže potencijalne klijente i

¹¹ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., p. 116.

¹² Anne Green at al, *CrowdEmploy Crowdsourcing Case Studies: An Empirical Investigation into the Impact of Crowdsourcing on Employability*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2013, p. 5.

¹³ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., p. 107.

¹⁴ Mark N. Wexler, “Reconfiguring the sociology of the crowd: exploring crowdsourcing”, *Journal of Sociology and Social Policy*, Emerald Publishing Limited, Bingley, UK, Vol. 31, no. 1/5, 2011, pp. 13–14.

4) platforme gde se spajanje klijenata i radnika odvija onlajn, a pružanje usluga vrši lično. Studija slučaja je obuhvatila analizu sledećih digitalnih platformi: *Topdesigner.cz; Boblr; Adtriboo.com; Taskhub.co.uk; Clickworker; Lingjob; Amazon Mechanical Turk*.¹⁵ Ovoj analizi je potrebno dodati i dve nema najpoznatije digitalne platforme *Uber* i *Upwork*. O kojoj god platformi da se radi jasno je da postoji izgrađen odnos između klijenta i radnika koji se odvija posredstvom digitalne platforme. Kako je rad na digitalnim platformama povremen, smatra se da je i odnos između klijenata i radnika zasnovan na povremenim sporazumima između dve strane, a sa strane digitalne platforme je bitno da su ove dve strane registrovani korisnici.

Radnik angažovan na digitalnoj platformi mora zadovoljiti određen broj uslova kako bi bio kvalifikovan za ovu vrstu rada. Prvo, radnik angažovan na digitalnoj platformi je visokoobrazovan. Njegovo visoko obrazovanje je potrebno radi rešavanja kompleksnih zadataka koji se nude na digitalnim platformama. Drugo, radnik, pored visokog obrazovanja, mora da poseduje i niz praktičnih veština. Iako se ovde pre svega misli na poznavanje modernih tehnologija i kompjuterskih veština, radnik mora da poseduje i druge kognitivne veštine, uključujući tu i svojevrsnu socijalnu inteligenciju, sposobnost samostalnog donošenja odluka, kreativno mišljenje i sposobnost adaptacije na nove radne uslove. Takođe, radnik mora da poseduje i niz drugih veština kao što su emocionalna inteligencija, empatija, altruizam i itd.¹⁶ Treće, istraživanja su pokazala da mladi ljudi čine većinu registrovanih radnika na digitalnim platformama.¹⁷ Četvrto, radnik na digitalnoj platformi može biti angažovan i mimo teritorije na kojoj ima stalno boravište. Peto i možda ključno obeležje radnika na digitalnim platformama tiče se tipa zaposlenosti. Radnici angažovani na digitalnim platformama su najčešće samozaposlena lica, honorarci (engl. *freelancer*) ili su formalno nezaposlena lica angažovana na crnom tržištu rada.

POLOŽAJ RADNIKA NA DIGITALNIM PLATFORMAMA

Dostojanstven rad (engl. *Decent work*) je pojam koga je upotrebila Međunarodna organizacija rada još 1999. godine. Dostojanstven rad sažima potrebe ljudi u njihovom radnom životu, uključuje mogućnosti za rad koji je produktivan, pruža pravedne prihode i sigurnost na radnom mestu i socijalnu zaštitu

¹⁵ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., p. 111.

¹⁶ Petri Nokelainen et al, "Mind or Machine? Opportunities and Limits of Automation", in: Christian Harteis (ed.), *The Impact of Digitalization on the Workplace*, Springer International Publishing, Cham, Switzerland, 2018, pp. 14–15.

¹⁷ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., pp. 112–113.

za porodice, omogućuje bolje izglede za lični razvoj i socijalnu integraciju, daje slobodu ljudima da izraze svoje brige i da učestvuju u odlukama koje utiču na njihove jednake mogućnosti i omogućuje jednak tretman za sve žene i muškarce.¹⁸ Prema mišljenju profesora Stojiljkovića, „dostojanstven rad je onaj rad koji ne unižava čoveka i koji objedinjuje šest elemenata: (1) ugovoren radni odnos a ne tek nesiguran i privremen posao, (2) fer odnos poslodavaca prema zaposlenima, (3) bezbedno i zdravo radno mesto i (4) zaštitu socijalnih prava zaposlenih i članova njihovih porodica. Time se ujedno kreiraju i (5) uslovi za lični prosperitet zaposlenog i njegovu socijalnu integraciju, koja uključuje i (6) slobodu da se organizuju i aktivno učestvuju u odlukama koje ih se neposredno tiču”.¹⁹

Rad na digitalnim platformama doveo je do određenih promena u uslovima rada, što bitno utiče na položaj radnika. Digitalizacija dovodi do fleksibilizacije rada i stvaranja ultrafleksibilnog tržišta rada. Pod fleksibilizacijom rada se podrazumeva: (1) fleksibilan ugovor o radu; (2) fleksibilno radno vreme; (2) laka promena lokacije posla i (3) fleksibilna zarada. Fleksibilan ugovor o radu podrazumeva da se ovaj ugovor sklapa na određeno vreme u cilju završetka određenog radnog zadatka. Radni odnos između klijenta i radnika zasnovan je na individualnom sporazumu, stoga su plata, uslovi rada i druga pitanja poput intelektualne svojine određeni od strane dve strane ili u zavisnosti od uslova rada na digitalnoj platformi.²⁰ Fleksibilno radno vreme se sa stanovišta zaposlenih može posmatrati kao pozitivan aspekt digitalizacije. Smatra se da se fleksibilizacijom radnog vremena postiže bolji balans između privatnog i poslovnog života zaposlenog. Fleksibilno radno vreme ne znači nužno bolji balans između privatnog i poslovnog života radnika. Ukoliko žele da ostvare dobru zaradu radeći na digitalnim platformama radnici moraju da budu non-stop onlajn. Laka promena lokacije posla podrazumeva da je radnik na digitalnoj platformi vezan isključivo za stabilan pristup Internetu i svom nalogu na digitalnoj platformi. Eurofond navodi da pojedini radnici angažovani na češkoj platformi *Topdesigner.cz* koji žive u nepristupačnim predelima ne bi bili u mogućnosti da rade bez da se presele u obližnji grad.²¹ Sa druge strane, radnik može biti angažovan i na poslovima koji su mimo njegovog prebivališta i zemlje u kojoj je nastanjen. Istraživanja su pokazala da je od 1.000 radnika angažovanih i aktivnih na *Amazon Mechanical Turk* svega

¹⁸ ILO, *Decent work*. Available at: <https://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>, (accessed January 30, 2019).

¹⁹ Zoran Stojiljković, „Dostojanstveni rad ili pad u prekarnost”, *Danas*, 07. oktobar 2018. Dostupno preko: <https://www.danas.rs/nedelja/dostojanstveni-rad-ili-pad-u-prekarnost/> (pristupljeno 01. februar 2019).

²⁰ Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., p. 109.

²¹ Ibidem, p. 116.

47% iz SAD, 34% iz Indije i 20% iz ostalih zemalja.²² Fleksibilna zarada je u direktnoj vezi sa vrstom ugovora o angažovanju. Korisnici digitalnih platformi rešavaju zadatke koji imaju određenu cenovnu vrednost i ta vrednost varira u zavisnosti od datog zadatka, traženih kvalifikacija radnika i klijenta koji nudi posao. Postaje uvreženo mišljenje da klijenti na digitalnim platformama iz razvijenih zemalja angažuju radnike iz nerazvijenih zemalja kako bi za isti posao platili daleko manju sumu novca nego što je to slučaj sa radnicima iz njihovih zemalja.

Negativnim aspektima digitalizacije treba dodati i uticaj digitalizacije rada na uslove rada i to: (1) radnici na digitalnim platformama su siromašni, a prihod im je izuzetno nizak; (2) pristup poslu nije stalni ni pravno regulisan i rad nije uvek plaćen; (3) kako su radnici na digitalnim platformama najčešće samozaposleni ili honorarci, oni nemaju pristup benefitima koji proizlaze iz sigurnosti posla i socijalne zaštite; (4) informaciona asimetrija (Felstiner, 2011; Klebe & Neugbauer, 2014), odnosno nedostatak pouzdanog sistema za rešavanje sporova i nedostatak podrške od strane kolega i menadžera.²³ Ovde treba dodati da rad na digitalnim platformama nije pravno regulisan sa stanovišta radnog zakonodavstva.²⁴ Ne treba zaboraviti da digitalizacija ima i određene pozitivne aspekte i to: (1) povećan nivo autonomije prilikom izbora kada i gde se radi, koliko vremena se troši na rad i koji posao se želi obavljati i (2) mogućnosti za pružanje šansi za razvoj veština i učenja putem rada.²⁵

SINDIKALNI ODGOVOR NA DIGITALIZACIJU RADA

Sindikalne organizacije širom Evrope pokušavaju da pripreme adekvatan odgovor na sveprisutnu digitalizaciju rada. U polju rada na digitalnim platformama sindikati iznose mišljenje da digitalizacija dovodi do stvaranja paralelnog i ultrafleksibilnog tržišta rada i postavljaju sledeća pitanja: (1) kako se ovaj oblik rada može regulisati; (2) kako se može osigurati socijalna sigurnost i blagostanje u procesu digitalizacije; (3) koji oblici zaštite se mogu ponuditi zaposlenima i kako se mogu kontrolisati uslovi rada; (4) koja je snaga kolektivnog pregovaranja u uslovima rada na digitalnim platformama i (5) kako se

---

²² Eurofound, *New forms of employment*, op. cit., p. 112.

²³ Ibidem, p. 115.

²⁴ Ibidem, p. 137.

²⁵ Ibidem, p. 115.

može izbeći destruktivno takmičenje između regularnog i neregularnog tržišta rada.²⁶

Sindikalne organizacije i stručnjaci iz oblasti radnog zakonodavstva i sindikalnog organizovanja su organizovali međunarodnu konferenciju u Frankfurtu 2016. godine sa ciljem da se kreira strategija delovanja kako bi se poboljšali uslovi rada radnika na digitalnim platformama. Rezultat rada ove konferencije je Frankfurtska deklaracija o radu na digitalnim platformama. Učesnici konferencije su odredili teme o kojima će raspravljati, a rezultati te rasprave predstavljeni su kao zaključci konferencije. Socijalni akteri se pozivaju da zajedničkim radom (1) osiguraju da rad na digitalnim platformama bude u skladu sa relevantnim nacionalnim zakonima i međunarodnim konvencijama, umesto da se koristi tehnologija kako bi se zaobišla regulativa; (2) razjasne radni statusi radnika na digitalnim platformama; (3) osiguraju da radnici na digitalnim platformama koji nisu istinski samozaposleni imaju pravo da se organizuju i pregovaraju o kolektivnim ugovorima sa vlasnicima platformi i/ili klijentima; (4) osiguraju da svi radnici na digitalnim platformama, bez obzira na radni status, dobiju barem minimalnu platu za svoj rad; (5) osiguraju da radnici na digitalnim platformama imaju pristup socijalnoj zaštiti (osiguranje u slučaju nezaposlenosti, penzijsko i invalidsko osiguranje, naknada u slučaju bolesti ili povrede na radnom mestu) bez obzira na radni status; (6) razvijaju transparentne i odgovorne metode za rešavanja radnih sporova i (7) povećaju transparentnost u svetu rada zasnovanog na platformama.²⁷

U cilju odgovora na sve teži položaj radnika u procesu digitalizacije rada, Evropska konfederacija sindikata je 2016. godine izašla sa rezolucijom „Ka pravednom digitalnom radu“, u kojoj je navela globalne smernice za strategije sindikata. Evropska konfederacija sindikata zahteva: (1) dobar i pravičan digitalni rad zasnovan na dobrom uslovima rada i sigurnim radnim okruženjem i fer radnim odnosom; (2) sprečavanje nejednakе preraspodele bogatstva u društvu; (3) povećavanje radne snage (uključujući i samozaposlene radnike) nadgradnjom inicijalnih i kontinuiranih programa stručnog usavršavanja za digitalnu eru koja će omogućiti pristup visokom obrazovanju i doživotnom učenju; (4) poštovanje Direktive o privatnosti, ljudskom dostojanstvu i zaštita ličnih podataka; (5) uključivanje rodnih perspektiva u sve digitalne inicijative kako bi Agenda digitalizacija postala pokretačka snaga za rodnu ravnopravnost; (6) uključivanje seta standarda – socijalnih, ekonomskih i održivih sa ciljem da se osigura da digitalizacija u EU uklapa u okvire klimatske, ekonomske

²⁶ Christophe Degryse, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, op. cit., p. 53.

²⁷ Fair Crowd Work, *The Frankfurt Declaration on Platform – Based Work*. Available at: <http://faircrowd.work/unions-for-crowdworkers/frankfurt-declaration/> (accesed February 3, 2019).

i politike održivog razvoja; (7) predlaganje EU okvira za radnike na platformama kako bi se zaštitila osnovna prava radnika, kao što su pravo na zaradu, radno vreme, socijalno i penzijsko osiguranje, porezi uz insistiranje na poštovanju nacionalnih i evropskog radnog zakonodavstva; (8) sprovesti procenu društvenog uticaja informacionih standarda na zaposlene; (9) izgraditi inkluzivne i dostupne digitalne javne servise i obezbediti da javna administracija putem digitalnih treninga i digitalnih veština podrži građane i radnike; (10) digitalizacija ne sme imati negativni uticaj na poreske prihode i ne sme uticati na dalji pad poreske osnovice kompanijama; (11) da ojača informacije, konsultacije i zastupanja na nivou odbora radi boljeg predviđanja i upravljanja promenama, posebno inkluzivnom tranzicijom ka dobrom i fer digitalnom radu; (12) sindikati treba da koriste sva reprezentativna tela kako bi oblikovali pravednu i inkluzivnu digitalizaciju kompanija i usluga i organizovali samoza poslene radnike; (13) sindikati treba da osiguraju da predstavnici radnika uopšte i posebno u upravnim odeljenjima kompanija vrše nadzor nad uvođenjem novih tehnologija i da koriste kolektivna pregovaranja kako bi primenili nova prava u vezi sa digitalizacijom (uključujući pravo na diskonektovanje); (14) sindikati treba da aktivno prate digitalizaciju kako bi konfederaciji omogućili da sklopi što povoljnije sporazume o različitim oblicima digitalizacije.²⁸

Sindikalne organizacije i stručnjaci iz oblasti sindikalnog organizovanja dolaze od zajedničkih stavova gde insistiraju na zaštitu osnovnih prava radnika u procesu digitalizacije rada. Može se zaključiti da se viševekovna borba za ostvarenje osnovnih prava radnika sa digitalizacijom rada vraća na početak. Sindikati u ovu borbu ulaze sa velikim iskustvom, ali znatno oslabljeni budući da u poslednje vreme opada poverenje radnika u sindikate. Uspešan odgovor da digitalizacija rada može da posluži kao dobar osnov za povratak poverenja radnika u sindikate.

RAD NA DIGITALNIM PLATFORMAMA KAO DOSTOJANSTVEN RAD

U ovom delu rada želi se dati odgovor na pitanje da li je rad na digitalnim platformama dostojanstven rad. Kako bi se došlo do ovog odgovora neophodno je izvršiti uporednu analizu dostojanstvenog rada i rada na digitalnim platformama. Osnovna prepostavka ove uporedne analize jeste da je dostojanstven rad minimum ostvarenja i zaštite osnovnih prava radnika kojem svaki oblik rada treba da teži. Radi bolje uporedne analize služićemo se karakteristikama koje su navedene u prethodnim redovima.

---

²⁸ “ETUC resolution on digitalisation: towards fair digital work”, *Adopted by the Executive Committee on 8–9 June 2016*, pp. 1–2.

Prvo i osnovno pitanje koje se ovde postavlja jeste da li je rad na digitalnim platformama ugovoren radni odnos ili nesiguran i privremen posao? Odgovor na ovo pitanje dat je u karakteristikama rada na digitalnim platformama. Rad na digitalnim platformama predstavlja formu radnog odnosa zasnovanog na međusobnom sporazumu (ukoliko je takav uopšte i formalizovan) između klijenta i radnika koji proizlazi iz zakona o obligacionim odnosima. Ovakav oblik zaposlenja nije stalnog i sigurnog karaktera, te se može zaključiti da se radi o nesigurnom i privremenom poslu. Stoga, rad na digitalnim platformama nije dostojanstven rad sa ovog stanovišta.

Drugo pitanje tiče se odnosa između zaposlenog i poslodavca. Ovaj odnos proizlazi iz međusobnog sporazuma dve strane, ali i iz načina pristupa radnika ili poslodavca digitalnim platformama. Poslodavci nekada postavljaju radne zadatke na platforme kojima pristupaju zaposleni i na kraju biva zaposlen onaj koji ponudi najbolje rešenje. Dakle, poslodavci ovde podstiču zaposlene da razvijaju takmičarski duh u cilju obezbeđenja prihoda. Problem nastaje kada poslodavci ne izaberu najboljeg ponuđača nego mu samo uzmu poslovnu ideju i predstave je kao svoju i time reše ovaj problem. Kao posledice nedovoljne pravne regulacije rada na digitalnim platformama moguće je da dođe do ovakvih situacija, a radnici ostaju nemoćni i nezaštićeni. Stoga, rad na digitalnim platformama najčešće nije dostojanstven rad sa ovog stanovišta.

Treće pitanje koje se postavlja tiče se bezbednosti i zdravlja na radu. Sa stanovišta ovog kriterijuma može se reći da ovakav oblik rada, pošto se najčešće odvija u kontrolisanom okruženju svog doma, predstavlja bezbedan i zdrav rad. Ipak, prekovremeni rad na digitalnim platformama, koji je najčešće posledica težnje za većom zaradom, može u bitnom uticati na zdravstveno stanje angažovanog radnika. Četvrto pitanje tiče se zaštite socijalnih prava zaposlenih i članova njihovih porodica. Pošto rad na digitalnim platformama nije pravi radni odnos shvaćen sa stanovišta radnog zakonodavstva, zaštita socijalnih prava zaposlenih i članova njihovih porodica pada na teret samog zaposlenog. Ukoliko je ovaj rad dopunski rad pored redovnog posla, ovakav vid zaštite je obezbeđen od strane osnovnog poslodavca. Problem se javlja kada ovakav vid zaposlenja prerasta iz dopunskog u osnovni posao. Radnik na digitalnim platformama je samozaposlen ili honorarac i on kao takav ne podleže obavezi od strane poslodavca da mu obezbedi socijalnu zaštitu. Stoga ovaj radnik sam donosi odluku da li će sebi obezbediti socijalnu zaštitu, a to najčešće ne čini usled niskog prihoda i nestalnosti posla na digitalnoj platformi. Stoga, rad na digitalnim platformama nije dostojanstven rad sa ovog stanovišta.

Peto pitanje tiče se sticanja uslova za lični prosperitet zaposlenog i socijalnu integraciju. Radnik na digitalnim platformama može se povezati sa drugim zaposlenima širom sveta radi razmene iskustava u radu. Iako ovo predstavlja jednu vrstu socijalne integracije, ovakva socijalna integracija odvija se najčešće virtuelno. Ovi radnici svoj socijalni kapital kreiraju u virtuelnom svetu digitalnih platformi, te se njihovi kanali komunikacije svode na razmenu iskustava putem mejla, društvenih mreža i drugih vidova virtuelno posre-

dovane komunikacije. Ovo je u direktnoj sprezi sa pravom na diskonektovanje, što predlaže Evropska konfederacija sindikata. Ukoliko bi se omogućilo pravo radnika na diskonektovanje koje ne bi proizvelo nikakve posledice po radni odnos moglo bi se zaključiti da je rad na digitalnim platformama dostojanstven sa ovog stanovišta.

Na kraju se postavlja pitanje budućnosti digitalnog rada. Rad na digitalnim platformama pod ovakvim uslovima sigurno ne predstavlja oblik dostojanstvenog rada. Ipak, sindikati su svesni da se ekspanzija ovakvog oblika rada ne može i ne sme prekinuti. Sindikalne organizacije iz Austrije, Bugarske i Rumunije, zajedno sa UGS „Nezavisnost“ i Savezom samostalnih sindikata iz Srbije, pokrenule su projekat Danube@work – Socijalni partneri zajedno za pravedan rad u eri digitalizacije sa ciljem šireg sagledavanja uticaja digitalizacije i tehnološkog razvoja na tržište rada. Jedna od takvih konferencija održana je u Beogradu, gde su izneti određeni zaključci uz insistiranje na promenu zakonske regulative kako bi se garantovalo pravo na sindikalno organizovanje svim radnicima. Jedan od stavova iznetih na konferenciji tiče se toga da se prava radnika i dostojanstven rad najbolje brane kolektivnim ugovorima. Ovaj stav je zastupao Claus-Larsen Jenes, direktor Forum-a za međunarodnu saradnju i bivši generalni sekretar Sindikata, predstavljajući značaj kolektivnog ugovora koji je u Danskoj zaključen između sindikata 3F i platforme Hilfr. Ovim kolektivnim ugovorom radnicima koji su zaposleni na platformama garantovana je minimalna zarada, doprinosi za penziono osiguranje, plaćeni godišnji odmor i bolovanje, kao i doprinosi za socijalno osiguranje.²⁹ Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da se, pored normativnog definisanja statusa radnika zaposlenih na digitalnim platformama, moraju preduzeti i druge mere od strane socijalnih aktera koji su uključeni u ovaj proces. Normativno definisanje statusa radnika zaposlenih na digitalnim platformama mora da bude rezultat socijalnog dijaloga svih socijalnih aktera. Sindikati, kao najzainteresovaniji socijalni akteri u ovom procesu moraju imati odlučujuću ulogu u zaštiti prava radnika na digitalnim platformama. Stoga, oni, pored učešća u normativnom definisanju statusa radnika, moraju da razvijaju posebne strategije delovanja kako bi rad na digitalnim platformama postao dostojanstven rad uz poštovanje svih kriterijuma koji su prethodno navedeni. Kako dostojanstven rad objedinjuje brojne normativne elemente, akcenat sindikata nakon ostvarivanja minimalnog normativnog okvira treba da bude na ličnom prosperitetu radnika i socijalnoj integraciji.

---

²⁹ UGS „Nezavisnost“, „Održana prva konferencija u okviru projekta Danube@work“, 27. novembar 2018. Dostupno preko: <https://nezavisnost.org/odrzana-prva-konferencija-u-okviru-projekta-danubework/> (pristupljeno: 05. 02. 2019).

ZAKLJUČAK

Digitalizacija rada sa posebnim osvrtom na rad na digitalnim platformama predstavlja nedovoljno istražen fenomen sa stanovišta nauke i prakse. Ipak, ovaj fenomen je sve više zastupljen u praksi radnih odnosa, te stoga treba da bude temeljno istražen. Iako se shvatanje ovog fenomena može odraziti na ekonomsku teoriju, ovaj fenomen treba posmatrati iz sociološke perspektive i njegov uticaj tražiti na polju zaštite elementarnih prava radnika zaposlenih na digitalnim platformama. Ključni doprinos ovog rada nije jednostavno normativno definisanje statusa radnika u skladu sa principima dostojanstvenog rada. Istraživanja pokazuju da je veliki broj radnika uključen u ovaj oblik zaposlenja, a, sa druge strane, tim radnicima ovo više ne predstavlja dodatni nego osnovni posao. Podaci postaju zabrinjavajući kada se iznese stanovište da se ovakvim radom bave visokoobrazovani, mlađi i formalno nezaposleni radnici koji uglavnom ne poseduju nikakvo radno iskustvo. Iako se na trenutak može pomisliti da se regulisanjem normativnog okvira mogu preduprediti svi potencijalni problemi, to najčešće nije slučaj. Problemi sa kojima se susreću radnici zaposleni na digitalnim platformama poprimaju široku sociološku dimenziju. Zbog prirode posla oni često ne mogu da brinu o ličnom prospektetu i socijalnoj integraciji. Socijalna integracija do koje ovde dolazi spada u okvire virtuelno posredovane komunikacije putem mejla ili društvenih mreža. Radnici tako stvaraju skroman socijalni kapital koji im onemogućuje dalji lični prosperitet na profesionalnom planu. Ako ovome dodamo činjenicu da radnici često bivaju potplaćeni za posao koji obavljaju problem se produbljuje. Ovakva situacija zahteva široku aktivnost socijalnih aktera, a inicijativa treba da poteče od sindikalnih organizacija koje moraju pronaći model kako da organizuju i zaštite prava radnika na digitalnim platformama. Ohrabruje činjenica da sindikati na međunarodnom i nacionalnom nivou preuzimaju inicijativu kako bi zaštitili ove radnike i omogućili im pravo na dostojanstven rad koji u ovakvim uslovima rada na digitalnim platformama nije moguć.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Green Anne et al, *CrowdEmploy Crowdsourcing Case Studies: An Empirical Investigation into the Impact of Crowdsourcing on Employability*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2013.
- [2] Degryse Christophe, *Digitalisation of the economy and its impact on labour markets*, ETUI, Brussels, 2016.
- [3] "ETUC resolution on digitalisation: towards fair digital work", *Adopted by the Executive Committee on 8–9 June 2016*.
- [4] European Economic and Social Committee, *Impact of digitalisation and the on-demand economy on labour markets and the consequences for employment and industrial relations*, Visits and Publications Unit, Brussel, 2017.

- [5] Eurofound, *New forms of employment*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2015.
- [6] ILO, *Decent work*. Available at: <https://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>, (accessed January 30, 2019).
- [7] Kowalsky Wolfgang, "The European digital agenda: unambitious and too narrow", *Social Europe*, July 6, 2015. Available at: <https://www.socialeurope.eu/european-digital-agenda-unambitious-narrow> (accessed January 26, 2019).
- [8] Meil Pamela and Kirov Vassil, "Introduction: The Policy Implication of Virtual Work", in: Meil Pamela and Kirov Vassil (eds.), *Policy Implication of Virtual Work*, Palgrave Macmillan, London, 2017, pp. 3–28.
- [9] Nokelainen Petri et al, "Mind or Machine? Opportunities and Limits of Automation", in: Harteis Christian (ed.), *The Impact of Digitalization on the Workplace*, Springer International Publishing, Cham, Switzerland, 2018, pp. 13–24.
- [10] Stojiljković Zoran, „Dostojanstveni rad ili pad u prekarnost”, *Danas*, 07. oktobar 2018. Dostupno preko: <https://www.danas.rs/nedelja/dostojanstveni-rad-ili-pad-u-prekarnost/> (pristupljeno 01. 02. 2019).
- [11] UGS „Nezavisnost”, „Održana prva konferencija u okviru projekta Danube@work”, 27. novembar 2018. Dostupno preko: <https://nezavisnost.org/odrzana-prva-konferencija-u-okviru-projekta-danubework/> (pristupljeno 05. 02. 2019).
- [12] Fair Crowd Work, *The Frankfurt Declaration on Platform – Based Work*. Available at: <http://faircrowd.work/unions-for-crowdworkers/frankfurt-declaration/> (accessed February 3, 2019).
- [13] Wexler Mark N., "Reconfiguring the sociology of the crowd: exploring crowdsourcing", *Journal of Sociology and Social Policy*, Emerald Publishing Limited, Bringley, UK, Vol. 31, no. 1/5, 2011, pp. 6–22.

Aleksandar Kovačević

TOWARDS THE DECENT WORK – THE POSITION OF CROWDWORKING EMPLOYEES

Abstract

The concept of digital labour is not a new phenomenon. The new forms of employment, of which the most important is the Crowd Employment, appear as a result of the digital revolution. The Crowd Employment represents a relatively new and poorly investigated phenomenon in political sociology. This paper is trying to determine the basic characteristics of Crowd Employment based on the analysis and to find out whether the basic characteristics of Crowd Employment correspond to the current understanding

of the decent work. In the purpose of answering this research question, the researcher will make an analysis of the Crowd Employment and give the basic characteristics of this kind of employment. On the other hand, the basic characteristics of decent work are also present in this paper. The researcher will make a comparison of these characteristics afterwards. The results of the research in this paper show that Crowd Employment has more negative than positive characteristics. Based on these results, the researcher gives a negative response to the research question. At the end of this paper, the main accent will be on the role of the trade unions in protection of basic rights of employees at Crowd Employment, aiming at Crowd Employment to become decent work.

Key words:

digitalization of the labour, digital labour market, new forms of employment, Crowd Employment, decent work, social actors, trade unions.

Miloš Bokić*

*The University of Vienna
Law Faculty*

Political Influence as Important Factor which Restricts the Independence of the Serbian Judiciary

Abstract

The influence of politics and politicians on the Serbian judiciary exists since 1990 and the beginning of party pluralism in Serbia. Despite the existence of political consensus about necessity of judiciary reform, it is obvious that efforts of previous governments did not bring about much progress in this area. The modernization of the Serbian judiciary and enhancement of its efficiency have been the starting points of the judiciary reform since 2010. Although the main goal of the reform was an improvement of the situation in the Serbian judiciary, the entire procedural framework of the judicial reform was and still is seriously criticized. The decision of the Constitutional Court of Serbia in July 2012 confirms that reform of Serbian judiciary was not conducted in a democratic manner. Judicial independence as one of the basic democratic principles is an important indicator of the political maturity of a society. It is clear that Serbian political elite did not have the courage to realize the political promises which they gave to their voters. Serbian society needs to work a lot on implementation of the fundamental reforms, especially on the judiciary reform in order to fulfil the conditions for the full membership in the European Union.

Key words:

reform, judiciary, politics, pressure, criteria

---

* bokicm@neobee.net

The current situation in the Serbian judiciary is not encouraging, which might be due to the crisis in the Serbian society that has lasted for two decades. The judicial reform of 2010 has been initiated and conducted by the Democratic party. The main goals of this judiciary reform were the increasing of efficiency, suppression of the corruption and the struggle for the realization of the principle of the rule of law. Indeed the reforms suffered a further collapse after a decision of the Constitutional Court of Serbia which determines the obligation of returning unelected judges and public prosecutors on their previous positions.¹

AN ATTEMPT TO REFORM THE SERBIAN JUDICIARY AND THE REASONS BECAUSE THIS ATTEMPT FAILED

The modernization of the Serbian judiciary and enhancement of its efficiency were the starting points of the judiciary reform of 2010. But it soon turned out that the basic criteria in the judicial reforming process were not sufficiently defined. The Constitutional Court found that the standards for declaring a judge incompetent, unqualified or unworthy, which are laid down in the Act on Judges and elaborated in the Rules on Criteria and Standards for Assessing the Qualification, Competence and Worthiness and for Reviewing the Decisions on the Termination of Judicial Office Rendered by the First Convocation of the High Judicial Council were inadequate or failed to satisfy the requirement regarding the clarity and predictability of the legal provisions.² According to the provisions of Article 45 of the Law on Judges, the High Judicial Council has jurisdiction to determine the criteria and Standards for Assessing the Qualification, Competence and Worthiness of judges.³ However a draft Decision of Criteria and Standards for Assessing the Qualification, Competence and Worthiness of judges has prepared by working group of justice ministry.⁴ In this way, the executive power became directly involved in

¹ "Decision of the Constitutional Court of Serbia" VIIY-534/2011, R.S. *Official Gazette*, no. 71/2012, Belgrade, 2012. Available at: [http://www.sudije.rs/files/file/pdf/VIIU-534-2011-final-ENG%20\(1\).pdf](http://www.sudije.rs/files/file/pdf/VIIU-534-2011-final-ENG%20(1).pdf) (accessed May 11, 2013).

² The Belgrade Centre for Human Rights, *Human rights in Serbia 2012*. Available at: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/eng-lat/wp-content/uploads/2013/12/Human-Rights-in-Serbia-2012.pdf> (accessed July 27, 2013), p. 165.

³ "Law on Judges", R.S. *Official Gazette*, no. 116/08, Belgrade, 2008, p. 12.

⁴ Aleksandra Čavoški, Ana Bojović Knežević i Vladimir Todorović, „Efekti integracije Srbije u Evropsku uniju na pravosudni sistem”, FEFA, Beograd, 2012, str. 30.

the general election of judges.⁵ A lack of clear criteria in decision-making as well as problems in the selection of members of the Judicial Council were undeniable indications that the judicial reform process was not implemented in a democratic way. The objections of the non-appointed judges were not reviewed by an independent appeals authority.⁶ In cases where the appeals authority could have been considered independent, the Court established that the criteria for establishing the judges' worthiness and competence were inadequate and did not satisfy the "lawfulness" requirement under the ECHR standards.⁷ The work of the Judicial Council was especially compromised as all sessions and voting were declared as official secrets, so that members were banned from publicly talking about the proceedings.⁸

A decision of the Constitutional Court of Serbia⁹ has given rise to various interpretations in the Serbian public opinion.¹⁰ This decision was announced in very sensitive moment after general elections in Serbia in May 2012, when it has become clear that Democratic party has lost the elections. There was no explanation why the Constitutional court has waited three years to give its opinion on this issue. Absence of the norms that strictly determine deadlines in which the Constitutional Court needs to act leaves space for various conclusions.¹¹ One possible explanation could be political pressure from the previous government.¹² Another possible explanation

⁵ Tijana Perić Diligenski i Slađana Mladenović, „Reforma pravosuđa u procesu priступanja Srbije Evropskoj uniji”, *Political Review*, Vol. 34, no. 4/2012, Institut za političke studije, str. 55.

⁶ The Belgrade Centre for Human Rights, *Human rights in Serbia 2012*, p. 164.

⁷ Ibidem.

⁸ Gordana Andrić, *Jury Out on Serbia's Botched 'Reform' of Judges*, Balkan Transitional Justice. Available at: <http://www.balkaninsight.com/en/article/jury-out-on-serbia-s-botched-reform-of-judges> (accessed October 26, 2012).

⁹ Decision of the Constitutional Court of Serbia, VIIIY-534/2011, op. cit.

¹⁰ Yukom, *Serbia's Constitutional Court gives judges their jobs back*. Available at: <http://yukom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=21&idSubSek=60&id=28&status=drugi> (accessed October 17, 2012).

¹¹ The law on the Constitutional Court does not contain norms that strictly determinate deadlines in which the Constitutional Court must bring a decision on submitted appeals. "Law on the Constitutional Court": *R.S. Official Gazette*, no. 109/07 of 28 November 2007, 99/11 of 27 December 2011 and 18/13 (CC) of 26 February 2013, Belgrade.

¹² "Freedom House Report about Serbia 2013". Available at: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013-serbia> (accessed April 11, 2013).

might be that the Constitutional Court itself wanted to gain influence on the Serbian judiciary.¹³

The influence of politics and politicians on the judiciary has been a part of the discussion since 1990 and the beginning of party pluralism in Serbia.¹⁴ The main political promises after the revolution of 5th October 2000 were that an independent judiciary and rule of law should be established in Serbia. Almost two decades later, it seems that the Serbian society has not achieved significant progress on its way of establishing an independent judiciary. The recorded influence of executive branch over judicial in the cases of institutionalized interferences, in the cases of appointment of judges and funding judiciary, have demonstrated that there is strong disposition of the executive branch to control the judiciary.¹⁵ According to the "Report on Judicial reform" from the Anti Corruption Council of April 2014, the situation regarding the independence of the judiciary had not improved during the previous two years.¹⁶ On the contrary, the situation had deteriorated, as greater interference by the executive power with the work of judicial institutions had been observed.¹⁷ As an obvious example of the political impact on the judiciary it can be noted that the presidents of all the courts were replaced after every change in the governing structures. President of the court decides on the allocation of cases to judges and has all the information about court proceedings in that court. Their function is very important for the governing political structures in Serbia because over them they can secure influence on the judicial outcomes. The whole concept of the judiciary as an independent branch of government is based on the professional application of the law by judges and the control function over the executive. Source of judicial power comes from legal knowledge and professional skills, not from the judge's political preferences and party affiliation.¹⁸ It has become common for govern-

¹³ Vesna Vodinelić-Rakić, Ana Knežević Bojović, Mario Reljanović, *Judicial reform in Serbia 2008–2012*, SSRN 2013. Available at: <https://ssrn.com/abstract=2262349> (accessed May 8, 2013), p. 222.

¹⁴ "The Constitution of the Republic of Serbia", *R.S. Official Gazette*, no. 1/90, 1990, Belgrade, Article 44.

¹⁵ Boris Begovic and Dragor Hiber, *EU democratic rule of law promotion: The Case of Serbia*, CDDRL Working paper, 2006. Available at: https://cddrl.fsi.stanford.edu/publications/eu_democratic_rule_of_law_promotion_the_case_of_serbia (accessed April 15, 2013).

¹⁶ The Anti-Corruption Council, "Report on Judicial Reform", op. cit.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Tijana Perić Diligenski, „Politika i sudstvo”, *Political Review*, Vol. 31, no. 1/2012, Institut za političke studije, str. 75.

ment officials to comment on trials in concrete cases.¹⁹ President of Serbia Aleksandar Vucic, who is also a leader of the ruling political party has sharply reacted on the liberate verdict of the Appeal Court in the case of serbian tycoon Miroslav Miskovic.²⁰ Exactly this problem was mentioned in the report of the European Commission on Serbia's progress in its European integration in 2016. External pressure is exerted on the judiciary by the many public comments made about investigations and ongoing cases, some of them at the highest political levels, and without adequate protective measures being taken by the High Judicial Council and State Prosecutorial Council.²¹ Hence that judges have no guarantee whatsoever that they will perform their function independently and without any pressure.²² If a judge is exposed to political pressure in a particular case, there is no effective mechanism which can protect the judge from this kind of influence on the performance of his function. In the most of cases this kind of pressure is being carried out informally so there is no possibility that such treatment will be sanctioned. The High Judicial Council confirmed to the International Commission of Jurists (ICJ) that it does not have a codified procedure for judges to request protection from external interference with their independence.²³

REASONS THAT SIGNIFICANTLY AFFECT ON THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY IN SERBIA

---

¹⁹ "Serbian Justice Minister Nikola Selakovic about the case against Miroslav Miskovic", *Tanjug*, August 14, 2013. Available at: http://www.b92.net/eng/news/crimes.php?yyyy=2013&mm=08&dd=14&nav_id=87307 (accessed April 11, 2016).

²⁰ Maja Živanovic, *Serbian President Accused of Pressuring Court Over Miskovic*, Balkan Insight. Available at: <http://www.balkaninsight.com/en/article/political-comments-of-verdicts-in-serbia-remain-issue-09-28-2017> (accessed Jun 23, 2018).

²¹ "Serbia Progress Report 2016", *European Commission*, Brussels, November 9, 2016. Available at: https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf. (accessed April 14, 2018), p. 56.

²² The Anti-Corruption Council "*Report on Judicial Reform*". Available at: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/en-GB/reports/cid1028-2486/report-on-judicial-reform> (accessed August 14, 2015), p. 5.

²³ International Commission of Jurists, *Serbia's Judges and Prosecutors: The Long Road to Independent Self-Governance-A Mission Report*. Available at: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/SRB/INT_CCPR_ICO_SRB_23561_E.pdf (accessed April 13, 2017), p. 22.

The struggle against corruption, which has been propagated as the main political goal of all governments since the fifth October 2000 to today, can not be successfully conducted without an independent judiciary. The way in which the political parties managed executive power in Serbia to realise this political goal leads to the conclusion that the true desire for suppression of corruption has never existed. All political setups, from the late nineties to this day, address only the form of satisfying political criteria through the creation of proclamations in the political sense about the rule of law, and not the essential, serious construction and functioning of institutions through the implementation of laws and effective judicial protection.²⁴ Although the Assembly of the Republic of Serbia has adopted a “National strategy for the fight against corruption in the Republic of Serbia for the period from 2013 to 2018”, it can be stated that no significant result in this field has been achieved. The strategy proclaims “zero tolerance” for corruption, which involves the indiscriminate application of the law in all its forms.²⁵ The implementation of this strategy did not produce the desired results, having in mind that, according to the Transparency International’s research of the corruption index from 2018, Serbia ranks 87th out of 180 countries, which is a worse result compared to 2012 when Serbia ranked 80th out of 174 countries.²⁶ There are numerous cases in which it is obvious that cooperation between the police, the public prosecutor’s office and the courts does not function at the appropriate level. The executive branch has leverage to influence the outcomes much before the final decisions, by manipulating the prosecution, and by prolonging the litigations.²⁷ In many cases in which exist strong evidences about violation of law, charges were not filed or trials last for several years, which give us a reason to claim that in those cases the work of the courts is under the strong influence of politics.²⁸ In order to have the rule of law, you must not only have

²⁴ Goran Draganić, *An independent judiciary is the foundation of a strong state*, Diplomacy and Commerce. Available at: <http://www.diplomacyandcommerce.rs/goran-draganic-lawyer-an-independent-judiciary-is-the-foundation-of-a-strong-state/>. (accessed June 23, 2018).

²⁵ Tijana Perić Diligenski, „Antikoruptivni kapaciteti Republike Srbije u svetu međunarodnih integracija”, *Srpska politička misao*, Vol. 47, no. 1/2015, Institut za političke studije, str. 112.

²⁶ Transparency International Research of the Corruption Index 2018. Available at: <https://www.transparency.org/cpi2018> (accessed November 23, 2019).

²⁷ Boris Begovic and Dragor Hiber, op. cit., p. 9.

²⁸ Maja Poznatov, *Good lawyers and bad judges in Serbia team up to free iconic defendants*, Euractiv 2016. Available from <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/good-lawyers-and-bad-judges-in-serbia-team-up-to-free-iconic-defendants/> (accessed October 2, 2018).

institutions and adopted laws, you must also have unconditional and uncompromising application and respect for those laws, as well as independent and effective judicial protection, as the most important corrector of respect for the legality and safety of citizens.²⁹

According to comparative research on public opinion in Serbia from 2009 and 2013 it can be concluded that two biggest problems in the work of judiciary system in Serbia are its inefficiency and lack of integrity. Most court users and lawyers (almost 60%) believe that the judiciary is not independent, while one in four judges and one in three prosecutors agrees with this opinion.³⁰ Although this problem is not new and has existed for the past twenty years, the political elites that governed Serbia in the past were not prepared to take responsibility and to repair the situation in the Serbian judiciary. They rather used the fact that people are not satisfied with the functioning of judiciary system to gain a support from the voters. The problem of the absence of the rule of law does not only impair internal legal security in the country, it also has its consequences for foreign investors who want to invest their money in Serbia. A strong, stable and efficient judicial system is not only a guarantee of legal certainty for the citizens of Serbia, but is also a guarantee of faster investments for foreign investors, the certainty that their investments and operations in Serbia will be under serious legal control and oversight of government institutions and effective court protection.³¹

After obtaining the candidate status for the EU membership³², certain dilemmas are still present in the Serbian general public. What was the concrete result of political reforms in the last decade, when it is clear that the judiciary in Serbia is not reformed, and the political pressure still exists? There were some actions for establishing judicial independence as well as combatting judicial corruption, nonetheless, the results, even by public statements of the state officials involved in the actions are far from satisfactory.³³ A much larger cause for concern is the opening of negotiations on Serbian membership in the European Union. Taking into consideration the negative experi-

²⁹ Goran Draganić, *An independent judiciary is the foundation of a strong state*, Diplomacy and Commerce, op. cit.

³⁰ Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, *Experience and perceptions of Justice in Serbia*, World Bank. December 2014. Available at <http://www.mdtfjss.org.rs/archive/file/Serbia%20Perceptions%20of%20the%20Judiciary's%20Performance%20FINAL%20EN.pdf> (accessed October 11, 2015), p. 5.

³¹ Goran Draganić, op. cit.

³² "EU leaders grant Serbia candidate status ", BBC News, March 1, 2012. Available at: <http://www.bbc.com/news/world-europe-17225415> (accessed August 8, 2016).

³³ Boris Begovic and Dragor Hiber, op. cit., p. 9.

ences with the closing of Chapter 23 of 35 (regarding the judiciary and fundamental rights) which were left for the end of the negotiation process in the negotiations with Romania, Bulgaria and Croatia³⁴, the European Union decided that in the negotiation process with Serbia these chapters must first be closed in order to be continued with other chapters. According to European Commission Report from 2019 Serbia made limited progress in the negotiation process concerning Chapter 23 relating to the judiciary and fundamental rights.³⁵ The progress that has been made relates to faster resolution of old cases and harmonization of court practice. Partial success has been achieved in terms of financial independence of the High Judicial Council (HJC) and the State Prosecutorial Council (SPC) from the Ministry of Justice. Both institutions now have their own budgetary resources and they can manage with money from own budget without interference from the Ministry of Justice. In order to achieve full independence of the High Judicial Council (HJC) and the State Prosecutorial Council (SPC), it is necessary to align the competencies and responsibilities of these institutions with the Ministry of Justice. This also has an adverse impact on the efficiency of budgetary planning, in terms of resource allocation, and execution.³⁶ The action plan for Chapter 23 envisaged the transfer of residual budgetary responsibilities from the Ministry of Justice to the councils by early 2017.³⁷ Unfortunately, this condition has not been fulfilled within the set deadline, ie the harmonization of the legislation has been postponed until 2020.

It is important to note that the existing constitutional and legal framework leaves a plenty of room for political influence on the judiciary. All ruling political groups from 2000 to the present have shown a lack of political will to adopt constitutional and legal solutions that would allow the independent functioning of the judiciary, which make it uncertain to predict the length of this reform process. In addition, the current broad discretionary powers of court presidents and heads of prosecution offices over the work of individual judges and deputy prosecutors respectively should not have an adverse

³⁴ Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, *Serbia Judicial Functional Review*, World Bank, December 2014. Available at: <http://www.mdtfjss.org.rs/archive//file/resources/Serbia%20Judicial%20Functional%20Review%20Concept%20Note%20-%20Final.pdf> (accessed October 23, 2015), p. 1.

³⁵ "Serbia Progress Report 2019", *European Commission*, Brussels, May 29, 2019. Available at: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf> (accessed November 20, 2019), p. 13.

³⁶ "Serbia Progress Report 2019", *European Commission*, p. 14.

³⁷ Ibidem.

impact on the quality of the adjudication of cases.³⁸ Future constitutional and legal solutions should, first and foremost, aim at greater autonomy in the work of judges as well as a total relief from the influence of the executive branch on the election of judges. A fully objective, transparent and merit-based system for appointing, transferring and promoting judges and prosecutors in line with European standards will need to be put in place also to promote professionalism and improve quality.³⁹ Although the draft constitutional amendments in the field of justice, released by the Ministry of Justice on 15 October 2018, provides that any influence on a judge in the exercise of judicial function is forbidden, it seems that political pressure on the judiciary has not decreased. Public comments continue to be made by government officials, some at the highest level, on ongoing investigations or court proceedings, and on individual judges and prosecutors.⁴⁰

CONCLUSION

The functioning of the Serbian judiciary is under the supervision of the EU, which could lead to increasing efforts of the Serbian government of conducting the judicial reform which fits EU standards. Work on constitutional amendments to improve the position of the judiciary, on legal changes to address the quality and consistency of judicial practice and judicial education is still at an early stage. Frequent changes of political systems and applicable laws have also created numerous perceived injustices in the eyes of the public, and confused the understanding of the concepts of legality and constitutionality.⁴¹ The constitutional and legislative framework still leaves room for undue political influence affecting the independence of the judiciary, particularly in relation to the career of magistrates.⁴² Due to the rise of the number of cases, it will be necessary to further improve the expertise of judges in certain areas, especially in taxation and financial matters, consumer protection, state subsidies, competition, asylum and human rights protection. A new spe-

³⁸ "Serbia Progress Report 2019", *European Commission*, p. 4.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Gregor Strojin, *Outreach Strategy for the Constitutional Court of Serbia*, OSCE Mission Serbia, 2009. Available at: <http://www.osce.org-serbia/40497?download=true> (accessed June 11, 2014), p. 20.

⁴² Bojan Pajtic, *Human rights violated , political opponents persecuted in Serbia*, IN News, 2014. Available at: <http://inserbia.info/today/2014/12/ds-human-rights-violated-political-opponents-persecuted-in-serbia>.

cial law protecting the right to a trial within a reasonable time was adopted in May 2015 and came into force in January 2016.⁴³ Persistent differences in the workload among judges, lack of adequate premises and equipment still constitute serious obstacles to judicial efficiency. A proper case methodology to measure workload and to ensure a more equal distribution of cases among judges and prosecutors as part of the reform of the court network is required.⁴⁴ Inconsistency in case-law continues to be a concern, especially in appeal courts⁴⁵, and represents a challenge to the principle of equality before the law. Efforts are needed to foster more consistency and coherence through judgments made by the most authoritative courts in the system. It remains unclear whether the Serbian government will have the strength and capabilities to conduct this very complex reforming process.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Andric Gordana, *Jury Out on Serbia's Botched 'Reform' of Judges*, Balkan Transitional Justice. Available at <http://www.balkaninsight.com/en/article/jury-out-on-serbia-s-botched-reform-of-judges> (accessed October 26, 2012).
- [2] Begovic Boris and Hiber Dragor, *EU democratic rule of law promotion: The Case of Serbia*, CDDRL Working paper, 2003. Available at https://cddrl.fsi.stanford.edu/publications/eu_democratic_rule_of_law_promotion_the_case_of_serbia (accessed April 15, 2013).
- [3] "Case of Vuckovic and others vs. Serbia", *European Court of Human Rights*, no. 17153/11. Available at <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-112706> (accessed May 11, 2014).
- [4] Center for Liberal-Democratic Studies CLDS, *Corruption Assessment Report: Serbia*, 2014. Available at http://seldi.net/fileadmin/public/PDF/Publications/CAR_Serbia/CAR_Serbia_EN_final.pdf (accessed May 18, 2015).
- [5] Čavoški Aleksandra, Ana Bojović Knežević i Vladimir Todorić, *Efekti integracije Srbije u Evropsku uniju na pravosudni sistem*, FEFA, Beograd, 2012.
- [6] Dallara Cristina, *Democracy and Judicial Reforms in South-East Europe*, Springer International Publishing, Switzerland, 2014.

---

⁴³ "Law on Protection of Right to Trial in a Reasonable Time", R.S. Official Gazett, Belgrad, no. 40/2015.

⁴⁴ "Serbia Progress Report 2019", *European Commission*, op. cit.

⁴⁵ "Case of Vuckovic and others vs. Serbia", *European Court of Human Rights*, no. 17153/11. Available at: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-112706> (accessed May 11, 2014).

- [7] "Decision of the Constitutional Court of Serbia" VIIIY-534/2011, *R.S. Official Gazette*, no. 71/2012, Belgrade, 2012. Available at: [http://www.sudije.rs/files/file/pdf/VIIIY-534-2011-final-ENG%20\(1\).pdf](http://www.sudije.rs/files/file/pdf/VIIIY-534-2011-final-ENG%20(1).pdf) (accessed May 11, 2013).
- [8] Dicosola Marija, *Judicial Independence and Impartiality in Serbia: between Law and Culture*, Diritti Comparati. Available at: <http://www.diritticomparati.it/judicial-independence-and-impartiality-in-serbia-between-law-and-culture/> (accessed June 9, 2018).
- [9] Draganić Goran, *An independent judiciary is the foundation of a strong state*, Diplomacy and Commerce. Available at: <http://www.diplomacyandcommerce.rs/goran-draganic-lawyer-an-independent-judiciary-is-the-foundation-of-a-strong-state/> (accessed June 23, 2018).
- [10] "Draft amendments to the constitution of the Republic of Serbia", *Ministry of Justice* 15. 10. 2018. Available from <https://www.mpravde.gov.rs/obavestenje/21228/nacrt-ustavnih-amandmana-u-oblasti-pravosudja-koji-je-unapredjen-sa-komentarima-strucne-javnosti.php> (accessed November 18, 2019).
- [11] "EU leaders grant Serbia candidate status ", *BBC News*, March 1, 2012. Available at: <http://www.bbc.com/news/world-europe-17225415> (accessed August 8, 2016).
- [12] Fagan A. and Sircar I., *Judicial Independence in the Western Balkans*, MAXCAP Working Paper Series no. 11, Berlin, Germany, June 2015. Available from http://userpage.fu-berlin.de/kfgeu/maxcap/system/files/maxcap_wp_11.pdf (accessed June 11, 2017).
- [13] *Freedom House Report about Serbia 2013*. Available at: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013-serbia>. (accessed April 11, 2013).
- [14] International Commission of Jurists, *Serbia's Judges and Prosecutors: The Long Road to Independent Self-Governance-A Mission Report*. Available at: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/SRB/INT_CCPR_ICO_SRБ_23561_E.pdf. (accessed April 13, 2017).
- [15] Kmezic Marko, *EU Rule of Law Promotion Judiciary Reform in the Western Balkans*, Routledge New York, 2017.
- [16] Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, *Experience and perceptions of Justice in Serbia*, World Bank, December 2014. Available at <http://www.mdtfjss.org.rs/archive/file/Serbia%20Perceptions%20of%20the%20Judiciarys%20Performance%20FINAL%20EN.pdf> (accessed October 11, 2015).
- [17] Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, *Serbia Judicial Functional Review*, World Bank, December 2014. Available at: <http://www.mdtfjss.org.rs/archive//file/resources/Serbia%20Judicial%20Functional%20Review%20Concept%20Note%20-%20Final.pdf> (accessed October 23, 2015).
- [18] Murret J. Eugene, *Judicial Reform in Serbia*, *Judicature* Vol. 94, no. 1, July 2010. Available at: https://www.researchgate.net/publication/297824676_Judicial_reform_in_Serbia (accessed May 3, 2018).
- [19] OSCE, *The Judicial System in Serbia*. Available at: <http://www.osce.org-serbia/82759?download=true> (accessed May 11, 2018).

- [20] Pantelic Zeljko, *Justice Reform is key to Serbia's EU application*, EU Observer. Available at: <https://euobserver.com/news/29977> (accessed May 11, 2018).
- [21] Pajtic Bojan, *Human rights violated, political opponents persecuted in Serbia*, IN News, 2014. Available at: <http://inserbia.info/today/2014/12/ds-human-rights-violated-political-opponents-persecuted-in-serbia> (accesed October 22, 2015).
- [22] Perić Diligenski Tijana, „Politika i sudstvo”, *Political Rewiev*, Vol. 31, no. 2/2012, Institut za političke studije, str. 67–77.
- [23] Perić Diligenski Tijana and Mladenović Sladana, „Reforma pravosuđa u procesu pristupanja Srbije Evropskoj uniji”, *Political Rewiev*, Vol. 34, no. 4/2012, Institut za političke studije, str. 49–72.
- [24] Perić Diligenski Tijana, „Antikoruptivni kapaciteti Republike Srbije u svetlu međunarodnih integracija”, *Srpska politička misao*, Vol. 47, no. 1/2015, Institut za političke studije, str. 109–119.
- [25] Poznatov Maja, *Good lawyers and bad judges in Serbia team up to free iconic defendants*, Euractiv 2016. Available at <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/good-lawyers-and-bad-judges-in-serbia-team-up-to-free-iconic-defendants/> (accessed October 2, 2018).
- [26] Reljanovic Mario and Knežević Bojović Ana, *Judicial Reform in Serbia and Negotiating Chapter 23: A Critical Outlook*, Pravni Zapisi, Year 5, No 1, Law faculty University Union Belgrade, 2014. Available from <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2217-2815/2014/2217-28151401241R.pdf> (accessed April 11, 2016).
- [27] “Serbian Justice Minister Nikola Selakovic about the case against Miroslav Miskovic”, *Tanjug*, August 14, 2013. Available at: http://www.b92.net/eng/news/crimes.php?yy=2013&mm=08&dd=14&nav_id=87307 (accessed April 11, 2016).
- [28] “Serbia Progress Report 2016”, *European Commission*, Brussels, November 9, 2016. Available at https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf. (accessed April 14, 2018).
- [29] “Serbia Progress Report 2019”, *European Commission*, Brussels, May 29, 2019. Available at: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf> (accessed November 20, 2019).
- [30] Spajic Tamara, *Judiciary reform or how to make the Serbian Judiciary worthy*, The New century no. 7, 2014. Available from https://www.ceas-serbia.org/images/2015-i-pre/Tamara_Spaic_-_Judiciary_reform.pdf (accessed Oktober 20, 2018).
- [31] Strojin Gregor, *Outreach Strategy for the Constitutional Court of Serbia*, OSCE Mission Serbia, 2009. Available at <http://www.osce.org-serbia/40497?download=true> (accessed June 11, 2014).
- [32] The Anti-Corruption Council, *Jury Out on Serbia's Botched 'Reform' of Judges*. Available at: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/en-GB/topics/cid1063-1935/jury-out-on-serbias-botched-reform-of-judges> (accessed October 11, 2016).

- [33] The Anti-Corruption Council, *Report on Judicial Reform*. Available at: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/en-GB/reports/cid1028-2486/report-on-judicial-reform> (accessed August 14, 2015).
- [34] The Anti-Corruption Council, *Report on the Current State in the Judiciary*. Available at: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/-REPORT%20ON%20THE%20CURRENT%20STATE%20IN%20THE%20JUDICIARY.pdf> (accessed March 19, 2016).
- [35] The Belgrade Centre for Human Rights, *Human rights in Serbia 2012*. Available at: <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/eng-lat/wp-content/uploads/2013/12/Human-Rights-in-Serbia-2012.pdf> (accessed July 27, 2013).
- [36] "The progress of the Assembly's monitoring procedure (October 2013. – September 2014)", *Council of Europe*, 2014. Available at: <http://websitepace.net/documents/10643/823883/20140905-ProgressMonitoringProc-EN.pdf/54a58e0c-0b5b-4e20-8f82-cdad78c72c3b> (accessed May 20, 2015).
- [37] Transparency Serbia, *Judiciary in the fight against corruption: Key findings of research and recommendations*. Available at: <http://www.transparentnost.org.rs/images/stories/materijali/pravosudje%20u%20borbi%20protiv%20korupcije/Judiciary%20in%20the%20fight%20against%20corruption,%20key%20findings%20of%20research%20and%20recommendations.pdf> (accessed April 13, 2016).
- [38] Vodinelic Rakic Vesna, Knezevic Bojovic Ana and Reljanovic Mario, *Judicial Reform in Serbia 2008–2012*, SSRN. Available at: <https://ssrn.com/abstract=2262349> (accessed May 8, 2013), pp. 218–226.
- [39] Yukom, *Serbia's Constitutional Court gives judges their jobs back*. Available at: <http://yukom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=21&idSubSek=60&id=28&status=drugi> (accessed October 17, 2012).
- [40] Zivanovic Maja, *Serbian President Accused of Pressuring Court Over Miskovic*. Balkan Insight. Available at: <http://www.balkaninsight.com/en/article/political-comments-of-verdicts-in-serbia-remain-issue-09-28-2017> (accessed June 23, 2018).

Miloš Bokić

POLITIČKI UTICAJ KAO VAŽAN FAKTOR KOJI OGRANIČAVA NEZAVISNOST PRAVOSUĐA U SRBIJI

Apstrakt

Uticaj politike i političara na srpsko pravosuđe prisutan je od 1990. godine i uvođenja višepartijskog sistema u Srbiji. Uprkos postojanju političkog konsenzusa o neophodnosti reforme srpskog pravosuđa očigledno je da napor prethodnih vlada nisu doneli dovoljno napretka na ovom polju. Modernizacija srpskog pravosuđa i povećanje njegove efikasnosti bile su po lazne tačke reforme pravosuđa iz 2010. godine. Imajući u vidu da osnovni

cilj reforme bio unapređenje stanja u srpskom pravosuđu, celokupni proces na osnovu koga je reforma sprovedena bio je predmet ozbiljne javne kritike. Odluka Ustavnog suda iz jula 2012. godine potvrdila je da reforma srpskog pravosuđa nije bila sprovedena uz poštovanje demokratskih principa. Nezavisnost sudstva predstavlja jedan od osnovnih demokratskih načela koji je važan indikator političke zrelosti jednog društva. Uzimajući u obzir celokupnu situaciju u srpskom pravosuđu očigledno je da srpska politička elita nije imala dovoljno hrabrosti da princip nezavisnog sudstva sproveđe do kraja. Srpsko društvo mora još mnogo da radi na implementaciji i sproveđenju reformi, posebno na reformi pravosuđa kako bi ispunila sve uslove koji su neophodni za punopravno članstvo u Evropskoj uniji.

Ključne reči:

reforma, pravosuđe, politika, kriterijumi, pritisak.

PRIKAZI

UDC 305

Suzana Mihajlović Babić*
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Gender in Focus: Identities, Codes, Stereotypes and Politics

Andreea Zamfira, Christian
de Montlibert and Daniela
Radu (eds.), Barbara Budrich
Publishers, Opladen, 2018

Savremeni teoretičari socijalne politike postavljaju rod u središte postmodernističkih gledišta na nejednakosti, dok feminističke perspektive poslednjih nekoliko decenija razmatraju ulogu države u konstruisanju struktura i procesa u društvu i njihov uticaj na društveni položaj zasnovan na rodnim razlikama. U zborniku radova „Rod u fokusu: identiteti, kodovi, stereotipi i politika“ razmatraju se nejednakosti kao

društvena ograničenja za muškarce i žene, koje se zasnivaju na konstrukciji raznovrsnih rodnih identiteta, kodovima koji oblikuju muško/ženske kategorije i stereotipima u konfiguraciji partnerskih i porodičnih odnosa.

Zbornik radova je podeljen na četiri dela, u okviru kojih je smešteno šesnaest poglavlja logički raspoređenih na ove delove. Prvi deo pod nazivom „Seksualna tela i rodni identiteti širom sveta“ sadrži četiri poglavlja. U okviru prvog poglavlja predstavljen je društveni položaj starijih žena opsednutih precima, božanstvima ili duhovima u tradicionalnim sistemima verovanja u azijskim društvima, kao što su analizirane i promene njihovog statusa u društvu sa naraštajućom sekularizacijom, urbanizacijom i ulogom države. Drugo poglavje razmatra društvene i političke okolnosti u istorijskoj perspektivi u Indoneziji koje su doprinele kontinuiranom menjanju uloge takozvanog „trećeg pola“ i funkcionisanja izvan društvenih normi, uprkos njegovom kontinuiranom prisustvu u indonežanskom društvu. Vijetnamsko iskustvo transformacije rodnih odnosa, podstaknuto globalnim društvenim promenama, predstavljeno je u poglavljiju „Kako globalizacija i neoliberalni preokret oblikuju rodne

---

* suzana.mihajlovic@fpn.bg.ac.rs

odnose u Hanoju”, dok poglavlje „Rod i aseksualnost u akademskim izvorima” ukazuje na sve veću zastupljenost istraživanja aseksualnosti i na mogućnost prevazilaženja binarnosti rodnog identiteta.

Drugi deo zbornika, pod nazivom „Kodovi unutar auto i heteroreprezentacija žena”, sadrži četiri poglavlja u kojima se razmatra predstavljanje žena u umetnosti koje posledično oblikuje i osnaže rodne kodove u društвima. Peto poglavlje u fokusu ima analizu internalizovane pobune u pravcu kritike komunističkog režima u Rumuniji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka ispoljene u poeziji rumunskih pesnikinja. U šestom poglavlju razmatraju se autobiografija kao važan književni žanr u kome su žene podzastupljene, modeli ženske autofikcije i književne teme koje preovlađuju u rumunskoj književnosti, teme koje se ne mogu shvatiti izvan kulturnog konteksta koji ih je artikulisao. Perspektiva transformacije rodnih kodova kod žena imigrantkinja prikazana je u sedmom poglavlju na osnovu analize romana *Ravnica*, sa porukom da su transformacije u savremenom kontekstu moguće jer su u transkulturnim okolnostima identiteti fluidni. Analiza reprezentacije žena u kinematografiji u osmom poglavlju dovodi do zaključka da simbolika njihovog predstavljanja određuje jezik, poetiku i politiku u okviru postojećih društvenih i političkih koncepata.

Naredni deo zbornika, pod nazivom „Rodni stereotipi, konfiguracije par/porodica i reprodukcija”, započinje poglavljem u kome se ana-

lizira doprinos francuskog filozofa Emanuela Levinasa u razmatranju kategorije ženstvenosti i uloge ženstvenosti, sa ciljem prevaziлаženja *postojićeg* ontološkog modela u ljudskim relacijama. Deseto poglavlje zatim nudi feminističku kritiku Bekerovih modela koji se odnose na podelu rada u porodici i na altruizam, u njemu su izneti argumenti i protivargumenti za konstruisanje ovih modela i uticaj zastupanja ovih modela na intervenciju države prema tržištu rada i porodici. Naredno poglavlje preispituje posledice intimnosti i nasilja u partnerskim odnosima kod mlađih koje se ispoljavaju kod formulisana budućih životnih planova u partnerskim odnosima u Rumuniji. Poslednje, dvanaesto poglavlje u trećem delu zbornika zaokružuje celinu o formiranju rodnih percepcija sužavajući sociološko objašnjenje njihovog formiranja na pitanje individualnog izbora reprodukcije u postkomunističkoj Rumuniji. Studija u kojoj je učestvovalo preko pet stotina žena u Rumuniji o percepciji rumunskih žena o abortusu donosi važne zaključke o liberalnom pristupu ovom pitanju, uprkos prijavljenom visokom značaju religije za ove žene u njihovom kulturnom kontekstu.

Za oblast socijalne politike od naročitog značaja je četvrti deo zbornika „Socijalna, politička i institucionalna ograničenja za žene”. U prvom poglavlju u okviru ovog dela zbornika predstavljeni su rezultati istraživanja o uticaju akademskog samopoimanja na odabir profesije koja se često pripisuje muškim afinitetima – studija u oblasti računarstva u

Nemačkoj. Postavljeno je važno pitanje o postojanju rodnih razlika pri odabiru studijskog programa, kod akademskih dostignuća i motivacionih aspekata. Nadovezujući se na istraživanje u Nemačkoj, u četrnaestom poglavlju predstavljeni su nalazi na univerzitetima u Italiji o izazovima sa kojima se suočavaju žene u akademskom kontekstu, sa posebnim fokusom na majčinstvo i usklajivanje porodičnih i profesionalnih obaveza. Održavanje tradicionalne uloge žene na mezo i mikronivou prisutno je čak i nakon zagovaranja alternativnih obrazaca rodne socijalizacije na makronivou. Nacionalno specifične prakse rodne segregacije nastavljaju da se predstavljaju i u narednom poglavlju koje za predmet ima analizu dimenzija učešća žena na tržištu rada u Srbiji. Autorke Natalija Perišić i Jelena Tanasijević razmatraju dvojak uticaj socijalističkog nasleđa na položaj žena na tržištu rada, sa jedne strane, razmotren je pozitivan uticaj na povećanje učešća žena, dok je, sa druge, zaključeno da socijalizam nije doveo do smanjenja postojanja neplaćenog rada u domaćinstvu. Tranzicioni, postsocijalistički period obeležilo je redefinisanje legislativnog okvira, kao i povećano interesovanje akademске zajednice i civilnog društva za rodne nejednakosti na domaćem tržištu rada. Uprkos ovim naporima, autorke prepoznaju dva izazova za smanjenje rodne segregacije, nedostajući *gender mainstreaming* pristup

u nacionalnom kontekstu i izostanak dosledne primene zakona i strateških dokumenata. U poslednjem, šesnaestom, poglavlju preispituje se uticaj socio-kulturalnih faktora na ženska imovinska prava u Kamerunu, sa zaključkom da postojeće društvene i zakonske prakse diskriminišu žene dovodeći ih u nejednake odnose moći u rodnim odnosima.

Predstavljeni zbornik radova daje značajne uvide o nacionalno specifičnim rodnim pitanjima, uticaju raznovrsnih faktora na promenu rodnih odnosa i, na kraju, ulozi države u kreiranju i održavanju rodnih identiteta. Istaknuta je presudna važnost društvenog konteksta u kome se rodne karakteristike, specifičnosti i razlike pripadajućem rodu, konstruišu i održavaju, uz ukazivanje na društvene posledice koje takvi konstrukti mogu imati po mogućnosti pojedinca. Negativni aspekti ograničenja, uokvirenim preovlađujućim političkim i socijalnim pravilima, mogu se tumačiti nezavisno od rodno preovlađujuće perspektive istraživača. Uklanjanje stereotipa u naučnim razmatranjima rodne teorije, putem veštine naučnika da prepozna „rodnu pristrasnost u konceptualizaciji, problematizaciji, operacionalizaciji, analizi i tumačenju“ rođno zasnovanih ograničenja u društvu, polazno je stanovište urednika zbornika koje su autori u zborniku dosledno primenili u svojim istraživanjima.

PRIKAZI

UDK 327

Igor Pejić*
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Defense Diplomacy – Concept, Legal Basis, Organization

Veljko Blagojević, Academic
Publishing, 2017

Monografija *Defense Diplomacy – Concept, Legal Basis, Organization* autora Veljka Blagojevića, objavljena 2017. godine, predstavlja savremenu analizu jednog važnog i nedovoljno istraženog polja u oblasti spoljne politike u kojoj vojna moć zauzima značajno mesto kao jedan od ključnih instrumenata državne moći. Značaj teme proizlazi iz jedne očigledne istorijske istine, a to je da su se diplomate i političari oduvek sretali sa pitanjem

vojne moći i sa načinom njene implementacije u spoljnoj politici države. Brojni teoretičari, poput Sun Cua, Makijavelija, Klauzevica i mnogih drugih, ukazivali su na značaj vojne moći kao spoljnopolitičkog instrumenta putem koga države ostvaruju uticaj na ostale aktere međunarodnih odnosa, a pogotovo na one koji nemaju dovoljne kapacitete vojne moći. Država koja ne poseduje dovoljne kapacitete vojne sile ili nema mogućnosti da ih efikasno razvije može postati izložena vojno spremnijim državama koje koriste vojsku kao instrument da bi ostvarivale ciljeve na političkom i ekonomskom planu. Merenje kapaciteta vojne moći nije svojstveno samo ratnom stanju, ono je važno i u mirnodopskim uslovima kada glavni nosioci ovog oblika moći uspostavljaju odnose između država kreirajući istovremeno međunarodne odnose i međunarodni poredak.

Uprkos činjenici da je sfera međunarodnih odnosa i dalje većim delom anarhična, kako mnogi realisti tvrde, autor je sasvim opravdano smatrao da je neophodno predstaviti analizu pravnih normi koje omogućavaju funkcionisanje odbrambene diplomatiјe svih međunarodnih subjekata. Glavni predmet razmatranja kojim se autor bavio u ovoj monografiji uključuje pravila običajnog i

---

* amon.sum@gmail.com

ugovornog prava koja regulišu diplomatsku delatnost, sa posebnim osvrtom na praksi vezanu za primenu odbrambene diplomatiјe. Iako pojediničnim čitaocima termin „odbrambena diplomatiјe“ može biti stran, pa čak i nejasan, treba reći da je njegova upotreba u savremenoj državi postala neophodna, jer se organizaciono i funkcionalno uređenje odbrambene diplomatiјe nalazi u nadležnosti nacionalnog zakonodavstva.

Autor je analizi predmeta odbrambene diplomatiјe prišao sa pravnog i politikološkog aspekta. Posmatrajući odbrambenu diplomatiјu sa pravnog aspekta lako je uočiti dva organizaciono-funcionalna modela, koji proizlaze iz jasno definisanih spoljnopolitičkih ciljeva. Oba modela su formirana na osnovu tradicije i spoljnopolitičkih iskustava reprezentativnih zemalja evropskog kontinenta, uključujući: Rusku Federaciju, Nemačku, Francusku, Ujedinjeno Kraljevstvo i Švajcarsku (kao jedinstveni političko-pravni sistem sa izuzetno dugom tradicijom neutralnosti).

Realizacija spoljne politike i diplomatiјe bazira se na sopstvenim iskustvima, pa otuda tradicija zauzima značajno mesto i treba joj pokloniti posebnu pažnju. Istoriski primeri primene odbrambene diplomatiјe, koje je autor izneo u ovom delu, analizirani su u konkretnim društvenim okolnostima i u vremenu u kome su tadašnja društva funkcionisala. Činioци koji određuju uređenje moderne odbrambene diplomatiјe bazuju se na istorijskim iskustvima, pri čemu pravna tradicija, kultura dru-

štva, izgled pravnog poretku i planiranje dugoročnih spoljnopolitičkih interesa predstavljaju ključne elemente. Razvijajući savremeni sistem odbrambene diplomatiјe na prethodno pomenutim faktorima države mogu odgovoriti izazovima savremenih međunarodih odnosa i očekivati uspešnu realizaciju spoljnopolitičkih ciljeva.

Deo problematike koji je izložen u ovoj monografiji naučno je verifikovan kroz recenzentski proces u naučnim časopisima i naučnim konferencijama. Fokus ovih naučnih radova prvenstveno je bio usmeren na sledeću tematiku: strategijski kontekst Prvog svetskog rata; neuspeh diplomatiјe i uloga Srbije u događajima koji su prethodili Velikom ratu; obaveštajne službe kao akteri državnog udara; odbrambena diplomatiјa u funkciji spoljne politike države; funkcije odbrambene diplomatiјe u međunarodnom pravu; zakonodavstvo i strategijsko-doktrinarni dokumenti u oblasti nacionalne bezbednosti i kriznog menadžmenta; političko-pravni okvir savremenih migracija u Jugoistočnoj Evropi; perspektive razvoja Helensko-izraelskog saveza kao instrumenta ograničavanja spoljnopolitičkih ambicija Turske u Jugoistočnoj Evropi; indikatori postojanja i delovanja organizovanog kriminala; organizovani kriminal na Zapadnom Balkanu; komparativne analize odbrambene diplomatiјe neutralnih evropskih država i nadležnosti odbrambene diplomatiјe Srbije u kriznim situacijama.

Strukturu monografske studije čine: predgovor, diplomatiјa

i odbrambena diplomacija kao spoljnopoličko sredstvo; koncept odbrambene diplomacije; normativno-pravna regulativa diplomacije i odbrambene diplomacije u međunarodnom i nacionalnom pravu i zaključna razmatranja.

Prvo uvodno poglavlje obrazlaže naučnu ideju o širem vojnem angažovanju u spoljnoj politici i značaju organizacijske postavljenosti sistema odbrambene diplomacije.

Drugo poglavlje razmatra koncept i poreklo odbrambene diplomacije, njen istorijski razvoj i klasifikaciju. Poglavlje obiluje raznovrsnim prikazima pristupa konceptualizaciji diplomacije sa političkog, pravnog i organizacionog stanovišta, ali i kao veštine i profesije.

Treće poglavlje prikazuje istorijsku retrospektivu razvoja ovog pojma i moguću klasifikaciju odbrambene diplomacije u okvirima savremenih političkih nauka. Interesantan segment ovog poglavlja predstavlja koncept odbrambene diplomacije u sveukupnom spoljnopoličkom delovanju države, kao i funkcije odbrambene diplomacije i njenom značaju u kreiranju i realizaciji spoljne politike.

Četvrto poglavlje predstavlja centralni aspekt proučavanja predmeta odbrambene diplomacije u kome autor obrazlaže normativno-pravne regulative diplomacije i odbrambene diplomacije u međunarodnom i nacionalnom pravu, koje definišu okvire funkcionisanja odbrambene diplomacije u savremenim međunarodnim

odnosima. Naučni doprinos se upravo vidi u ovom poglavlju u kome su analizirana i predstavljena organizacijska rešenja funkcionisanja odbrambene diplomacije ključnih evropskih država poput: Ruske Federacije, Nemačke, Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva i Švajcarske. Sagledavanjem ovih država i njihovih sistema odbrambene diplomacije može se uočiti veliki uticaj koji su one izvršile na ostale države ne samo evropskog kontinenta već i u ostatku sveta.

U zaključnim razmatranjima autor je ponudio originalnu definiciju odbrambene diplomacije i ukazao na povećani značaj ovog vira diplomacije u budućnosti, uzimajući u obzir povećani broj bezbednosnih izazova u globalizovanom društvu 21. veka.

Literatura korišćena u izradi monografije je raznovrsna i mnogobrojna, sa preko 120 bibliografskih izvora. Knjiga, takođe, sadrži veći broj slika i šematskih prikaza koji olakšavaju razumevanje kompleksne tematike odbrambene diplomacije. Pri izradi monografije autor je koristio širok opseg različitih primarnih i sekundarnih izvora, što je omogućilo bolju analizu predmeta istraživanja, a rezultiralo predstavljanjem konkretnih rešenja u pogledu organizacije i funkcionisanja odbrambene diplomacije u okvirima svetske politike. Nema sumnje da će ova monografska studija obogatiti teorijske izvore i da će predstavljati osnov za dalje istraživanje jedne naučne oblasti koja ima brojna obeležja multidisciplinarnosti.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči. Prikazi knjiga i konferencija treba da sadrže do 1000 reči.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:

Monografije

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Armin Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009”, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business”, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C., 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p.5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti broj strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C., 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604

